

Ontmoeting tijdens een kunstzinnige activiteit tussen mensen die van elkaar verschillen in afkomst en religie

Wanneer en hoe werkt het?

Movisie is hét landelijk kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken. Samen met de praktijk ontwikkelen we kennis over wat echt goed werkt en passen we die kennis toe. De unieke rol van Movisie is het versnellen van leerprocessen. We zijn alleen tevreden als we een duurzame positieve verandering voor mensen in een kwetsbare positie realiseren.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

Colofon

Deze publicatie is onderdeel van het programma Respectvol Samenleven, mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De inzet van dit programma is om bij te dragen aan een maatschappij waarin individuen en groepen met verschillende culturele, etnische of religieuze achtergrond respectvol (kunnen) samenleven. Praktijkverhalen van initiatieven die contact in verscheidenheid bevorderen worden gedeeld op het platform Buurtwijs in de rubriek Aangenaam Kennismaken.

Auteurs: Kros, Koen & Felten, Hanneke

Vormgeving: Suggestie & illusie

Foto's: © de Beemster Wereldtuin

© Movisie

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van de bronvermelding: Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken. De inhoud van deze publicaties is met grote zorg samengesteld. Desondanks is Movisie niet aansprakelijk voor de eventuele schade die ontstaat door het gebruik van deze informatie.

April 2022

In opdracht van Ministerie van VWS

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Onderzoeksmethode	4
Fasen	5
Verandertheorie	6
Onderzoeksvragen	7
Opbouw van het rapport	7
1. Wat ontstaat er tijdens een kunstzinnige activiteit?	8
(a): met elkaar in dialoog gaan	8
(b): samenwerken	9
(c): leermomenten / kennisuitwisseling met elkaar hebben	9
(d): zich bezighouden met een creatief proces	10
Tussenconclusie	11
2. Het resultaat van ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit	12
1. Een positievere houding naar elkaar/meer begrip voor elkaar ontwikkelen	12
2. Het zich onderdeel voelen van een gemeenschap	15
3. Het ervaren van meer empowerment	17
4. Het opbouwen van een sociaal netwerk	19
5. Flexibel denken	20
Tussenconclusie	21
3. Voorwaarden	22
(A) een gelijkwaardig niveau	22
(B) vrijwilligheid	23
(C) het hebben van een gemeenschappelijk doel	24
Overige voorwaarden	25
(1) Participerende kunst	26
(2) Tentoonstellen kunstuiting	28
(3) Uitdagende kunst	29
Tussenconclusie	29
4. Samenvatting en conclusie	31
Literatuurlijst	35

Inleiding

In heel Nederland worden initiatieven georganiseerd om mensen van verschillende culturele, religieuze en/of etnische achtergronden met elkaar in contact te brengen voor het verbeteren van de sociale cohesie. In verschillende beleidsnota's over kunst en cultuur wordt specifiek ingezet op het bevorderen van sociale cohesie door cultuurparticipatie (Van der Kamp en Ottevanger, 2003). Het is van belang om te achterhalen of ontmoetingen via kunst daadwerkelijk positieve bijdragen kunnen leveren aan de sociale cohesie. En of ontmoetingen via kunst bijdraagt aan het bij elkaar brengen van mensen die van elkaar verschillen in onder meer culturele achtergrond en religie.

Voor het begrip sociale cohesie is geen eenduidige definitie en de betekenis van het begrip kan verschillen per context. Basaal genomen verwijst sociale cohesie naar de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving (Otte, 2015). Deze fundamentele definitie van het begrip wordt als uitgangspunt genomen in dit rapport. Sociale cohesie wordt in dit rapport ook als koepelterm gebruikt voor de verschillende effecten die voort kunnen vloeien uit een ontmoeting tijdens een kunstzinnige activiteit. En voor ontmoetingen die bij kunnen dragen aan de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving.

Kunst kan op verschillende manieren tot ontmoetingen leiden. Zo zouden mensen elkaar kunnen ontmoeten door bijvoorbeeld een kunsttentoonstelling, -voorstelling en/of -object te bezoeken. Een ontmoeting via kunst zou ook kunnen plaatsvinden doordat verschillende mensen bij elkaar komen om samen aan een kunstproject te werken of in een groep een kunstzinnige activiteit uit te voeren.

In dit onderzoek wordt onderzocht of er daadwerkelijk ontmoetingen plaatsvinden tussen mensen met een verschillende culturele achtergrond of religie, wanneer ze samenkomen voor een kunstzinnige activiteit. Daarnaast wordt gekeken naar hoe deze ontmoetingen via kunst verlopen. In dit rapport wordt ook specifiek gekeken naar de werking van een ontmoeting die plaatsvindt tussen deelnemers die participeren in een kunstzinnige activiteit. De interventie die als casus dient voor dit onderzoek richt namelijk de kunstzinnige ontmoetingen op deze manier in. Participeren in een kunstzinnige activiteit kan bestaan uit samen werken aan een theaterproductie of in een atelier gelijktijdig individueel portretten schilderen.

In dit onderzoek wordt ook aandacht besteed aan de opbrengst van deze ontmoetingen via kunst. Wat leveren deze ontmoetingen nou daadwerkelijk op? Verder wordt er gekeken naar onder welke omstandigheden deze ontmoetingen zorgen voor het meest gewenste effect, namelijk de bevordering van de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving. Dit onderzoek is van belang voor een samenleving waarin we respectvol met elkaar willen samenleven en elkaars achtergrond respecteren.

Onderzoeksmethode

Om te achterhalen of ontmoetingen via kunst daadwerkelijk bijdragen aan de bevordering van de sociale cohesie, dus de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving, wordt een *Theory Based Evaluation* (TBE) als onderzoeksmethode gebruikt. Met deze

methode kan inzicht worden gegeven in waarom een bepaald type interventie wel of niet werkt. Deze manier om interventies te evalueren is afkomstig van de Amerikaanse Carol Weiss (1995) en gaat ervan uit dat ieder type interventie, impliciet of expliciet, gebaseerd is op een theorie over waarom de interventie zou werken. Deze theorie, met alle impliciete en expliciete aannames, zou naar voren moeten komen in de interventie.

De onderliggende aannames en het veronderstelde verband daartussen wordt de *Theory of Change* genoemd. In het Nederlands wordt dit vaak aangeduid met de 'verandertheorie' (zie onder meer het werk van Stame uit 2004 en van Lub uit 2013). Deze verandertheorie geeft de reeks oorzaken en gevolgen weer die door de interventie in gang zouden worden gezet. Het gaat om de causale relatie tussen proces A en B en vervolgens tussen proces B en C enzovoorts (Birckmayer & Weiss, 2000; Carvalho & White, 2004; Weiss, 1998).

Een TBE geeft antwoord op de vraag of de verandertheorie juist is door middel van (kwantitatief of kwalitatief) onderzoek. Het levert inzicht op over of de interventie daadwerkelijk werkt of dat de interventie moet worden aangepast om het doel te bereiken. De interventie zelf wordt dus niet geëvalueerd, maar de onderliggende theorie wordt getoetst (De Leeuw, 2003; Lub, 2013). Er zijn verschillende manieren om de verandertheorie te evalueren, zoals onder meer door Lub (2013) is gedaan. In dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van literatuuronderzoek. In dit literatuuronderzoek wordt onderzocht of er empirische bewijsvoering is voor de opgezette verandertheorie. Dus is er een causaal verband tussen A en B en tussen B en C en hoe loopt dit proces? Op deze manier worden de mechanismen duidelijk die ertoe moeten leiden dat een interventie effectief is.

Fasen

Een TBE bestaat uit verschillende fasen die voor dit onderzoek zijn doorlopen. Hieronder volgt een beschrijving van de doorgelopen fasen:

1. Het opstellen van de verandertheorie om te achterhalen welke mechanismes er geëvalueerd moeten worden:

Voor het opstellen van deze verandertheorie is er een gesprek gevoerd met stichting De Wereldtuin.¹ Dit is een organisatie die kunst inzet voor ontmoeting. Deze organisatie zet het uitoefenen van kunstzinnige activiteiten in om vrouwen met en vrouwen zonder (herleidbare) migratieachtergrond met elkaar in contact te laten komen. In overleg met deze organisatie is de verandertheorie opgesteld. Op basis van deze verandertheorie zijn uiteindelijk de onderzoeksvragen geformuleerd.

2. De mechanismes in de verandertheorie onderwerpen aan wetenschappelijke literatuur:

In online databanken, voornamelijk *Google Scholar*, is gezocht naar onderzoeken die kennis verschaffen over de opgestelde verandertheorie. Hierbij zijn zoektermen gebruikt die parallel lopen aan de begrippen uit de verandertheorie of synoniemen hiervan, zowel in het Nederlands als in het Engels. Voornamelijk is er gezocht naar wetenschappelijke empirische studies die zijn gepubliceerd in *peer reviewed journals*. Verder is in de databanken gezocht naar *Randomized Controlled Trials* (RCT's). Dit zijn studies waarin de respondenten willekeurig verdeeld

1 [Home - De Beemster Wereldtuin](#)

worden over verschillende groepen. De ene groep wordt wel onderworpen aan de interventie en de andere groep niet. Door zowel een voor- als een nameting te doen kan het causale effect van de interventie achterhaald worden. Daarnaast is er gekeken naar *meta-analyses* en *systematische reviews*. Dit zijn studies die verschillende onderzoeken over een bepaald thema evalueren. Als laatst is er gekeken naar kwalitatieve studies, zoals case studies. Dit zijn studies waarin een specifieke casus is onderzocht. Deze studies kunnen echter geen causaal verband aantonen.

3. Het beantwoorden van de onderzoeksvragen:

Aan de hand van de gevonden literatuur (fase 2) is antwoord gegeven op de opgestelde onderzoeksvragen (fase 1). De inzichten uit de wetenschappelijke studies zijn vertaald naar de voorwaarden die laten zien hoe effectief de interventie zou kunnen zijn. Deze inzichten zijn gedeeld met stichting De Wereldtuin, de organisatie waarmee de verandertheorie is vastgesteld.

Verandertheorie

Zoals hierboven benoemd, is de verandertheorie opgesteld in fase 1 van het onderzoek. In gesprek met stichting De Wereldtuin is de volgende verandertheorie naar voren gekomen:

Vrouwen met en zonder (herleidbare) migratieachtergrond ontmoeten elkaar in een atelier voor kunstzinnige activiteiten --> Tijdens deze activiteiten ontstaat er (a) een dialoog; (b) een samenwerking; (c) een creatief proces en (d) leermomenten/kennisuitwisseling.

→ *Waardoor vrouwen die van elkaar verschillen qua culturele en/of etnische achtergrond of religie; (1) een positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar ontwikkelen; (2) zich onderdeel voelen van een gemeenschap; (3) meer zelfredzaamheid ervaren; (4) een sociaal netwerk opbouwen en (5) flexibel denken.*

Dit zijn de effecten die mogelijk kunnen bijdragen aan de samenhang in de samenleving. Voor deze samenhang in de samenleving wordt in dit rapport het begrip sociale cohesie gebruikt.

Stichting De Wereldtuin heeft zelf ook verschillende ideeën over onder welke voorwaarden deze positieve uitkomsten tot stand kunnen komen:

- Gelijkwaardig niveau: de deelnemers aan de activiteit zijn gelijkwaardig aan elkaar;
- Intrinsieke motivatie: de motivatie moet uit de deelnemers zelf komen;
- Doel: er moet (samen) naar een resultaat gewerkt worden.

Toelichting

Vrouwen met een (herleidbare) migratieachtergrond die in de Beemster wonen kunnen op verschillende wijzen terecht komen bij stichting De Wereldtuin. In De Wereldtuin ontmoeten zij vrouwen zonder een (herleidbare) migratieachtergrond, ook uit de Beemster. In De Wereldtuin zijn verschillende activiteiten mogelijk, waaronder De Wereld Kunst Atelier. In dit atelier voeren de vrouwen gezamenlijk kunstzinnige activiteiten uit, zoals naaien, kleien en het verven van textiel.

Onderzoeksvragen

Op basis van de verandertheorie zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

1. Ontstaat er tijdens een kunstzinnige activiteit (a) een dialoog; (b) een samenwerking; (c) een creatief proces en (d) leermomenten/kennisuitwisseling tussen verschillende groepen?
2. Kan ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit leiden tot (1) een positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar; (2) het zich een onderdeel laten voelen van een gemeenschap; (3) het ervaren van meer zelfredzaamheid; (4) het opbouwen van een sociaal netwerk en/of (5) flexibel denken?
3. Komen deze resultaten tot stand onder de volgende voorwaarde: (A) een gelijkwaardig niveau; (B) vrijwilligheid; (C) het hebben van een gemeenschappelijk doel en/of (D) zijn er nog andere voorwaarden?

Opbouw van het rapport

In ieder hoofdstuk wordt één van de onderzoeksvragen beantwoord op basis van de beschikbare wetenschappelijke literatuur. Hoofdstuk 1 gaat over de vraag over wat er gebeurt tijdens een kunstzinnige activiteit, hoofdstuk 2 over wat dit vervolgens oplevert en hoofdstuk 3 over wanneer dit wat oplevert. Dit rapport wordt afgesloten met een samenvatting en een conclusie.

1 Wat ontstaat er tijdens een kunstzinnige activiteit?

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of ontmoeting door middel van kunst, in dit geval zelf meedoen aan een kunstzinnige activiteit, ervoor zorgt dat deelnemers met verschillende culturele, religieuze en/of etnische achtergronden (a) met elkaar in dialoog gaan; (b) samenwerken; (c) leermomenten/kennisuitwisseling met elkaar hebben en/of (d) zich bezighouden met een creatief proces. Kortom, in deze paragraaf wordt gezocht in de wetenschappelijke literatuur naar wat er precies gebeurt tijdens de deelname aan een kunstzinnige activiteit. Zorgt participatie in een kunstzinnige activiteit nou daadwerkelijk voor een 'échte ontmoeting'?

Elk kunstwerk stuurt aan op interactie; 'kunst verbindt, kunst lijmt, kunst is 'agglutinatie'', aldus de Franse kunstcriticus Bourriard (Trienekens, 2006). Kunst is volgens Bourriard bij uitstek een instrument voor de realisatie van een ontmoeting. In dit hoofdstuk is onderzocht of er tijdens een kunstzinnige activiteit ook daadwerkelijk een ontmoeting plaatsvindt en er is gekeken naar wat er allemaal gebeurt tijdens zo'n ontmoeting.

(a): met elkaar in dialoog gaan

Muijres en Aarts (2011) hebben door middel van observaties en interviews geconcludeerd dat ontmoetingen tussen 'nieuwe Rotterdammers'² en 'oude Rotterdammers'³ daadwerkelijk zorgen voor gesprekken tussen deze groepen. In deze gesprekken zoekt men toenadering naar elkaar door te zoeken naar overeenkomsten. Scherpe tegenstellingen worden ontkracht om het 'hokjes denken' te doorbreken. Daarnaast veronderstellen de onderzoekers dat de ontmoetingen waar gesprekken plaatsvinden, voor een afname zorgen van negatieve beeldvormingen en polariserende trends (Muijers & Aarts, 2011). Door de gesprekken worden de blikken vergroot en er worden nieuwe werkelijkheden geconstrueerd. Tijdens een dialoog is er ruimte voor de ervaringen en belevingen van mensen. Er kunnen gevoelens, waarden en idealen met een ander worden gedeeld (Van Brederode, 2019).

Doordat mensen met elkaar in dialoog gaan en er communicatie ontstaat, kunnen mensen leren over hoe ze zich tegenover elkaar moeten verhouden. Door een dialoog kan iemand zijn of haar omgeving leren begrijpen (Schotter in Parton, Byrne & Van Nynatten, 2007). Er kan dus een dialoog ontstaan tijdens een ontmoeting. Een kunstzinnige ontmoeting kan deze dialoog opgang brengen, omdat een zelfde culturele smaak vaak zorgt voor een onderwerp om over te praten tijdens een ontmoeting, aldus Meulemans (2021). Als mensen samenkomen tijdens een kunstzinnige activiteit zou een gesprek makkelijker tot stand komen door de gedeelde interesse voor de activiteit. Verder blijkt uit een casestudie van Lee (2013) dat deelname aan een

2 Mensen tussen 18-88 jaar die in het buitenland zijn geboren en in (de directe omgeving van) Rotterdam wonen en een inburgeringscursus volgen.

3 Mensen die zich thuis en betrokken voelen in en met de stad en de Nederlandse taal goed spreken.

kunstzinnige activiteit, in dit geval een muurschildering, leidt tot een (interculturele) dialoog door groepen met verschillende afkomsten.

(b): samenwerken

In de studie van Lee (2013) is er gekeken naar het *Guernica Peace Mural Project* in Columbus (Ohio, Verenigde Staten). Tijdens dit kunstproject werkten Amerikaanse studenten, waarvan niemand een Somalische achtergrond had, samen met Somalische kinderen aan een muurschildering. Dit project bracht de twee groepen samen die anders niet met elkaar in contact zouden komen. Hierdoor werd het mogelijk om met elkaar te communiceren en ideeën uit te wisselen. Er ontstond een (interculturele) dialoog. Doordat er samen werd gewerkt aan hetzelfde project ontstond er ook een open vorm van communicatie. Er was geen hiërarchie. Daarnaast droeg de muurschildering bij aan de visuele communicatie waardoor de, soms voorkomende, taalbarrière doorbroken kon worden. Door het samenwerken en de dialoog die tijdens het project ontstond, werden de deelnemers blootgesteld aan de cultuur van de ander. Dit zorgde voor een beter begrip voor elkaars cultuur en leefstijl. Ook ontstond er een samenwerking tussen de twee verschillende groepen tijdens de activiteit.

Samenwerken is een conditie uit de 'intergroup contact'-theorie van Allport uit 1954. Deze contacttheorie stelt dat vooroordelen tussen mensen uit verschillende groepen verminderen wanneer mensen een positief contact met elkaar aangaan. Hier zal dieper op worden ingegaan in paragraaf 2.1. Een van de voorwaarden die Allport stelde is dat er onderling wordt samengewerkt. Verschillende studies tonen aan dat deze conditie een positieve versterker is van het effect van contact, zo blijkt uit de reviewstudies van Dovidio, Gaertner en Kawakami (2003) en Pettigrew, Tropp, Wagner en Christ (2011). Echter, uit de reviewstudies blijkt ook dat deze conditie geen strikte voorwaarde is voor een positief effect van contact.

Dat samenwerking voortkomt uit ontmoeting blijkt bijvoorbeeld uit de studie van Mafeza (2013). *The Prison Fellowship Rwanda* bracht overlevenden van de Rwandese genocide samen in zogenaamde 'verzoeningsdorpen'. Door deze samenkomst gingen de Tutsi's en de Hutu's met elkaar samenwerken en communiceren om samen armoede tegen te gaan en nieuwe dorpen op te bouwen. Om dit te verwezenlijken moesten de onderliggende problemen aan de kant worden geschoven en moest er gefocust worden op hun gezamenlijke doel. Het samenwerken en het communiceren met elkaar zorgden ervoor dat bestaande angst voor de anderen overwonnen werd en ontstond er een onderlinge vertrouwensband. In het onderzoek van Mafeza (2013) ging het dan wel niet over een ontmoeting tijdens een kunstzinnige activiteit, maar het gaat wel om een samenkomst van verschillende mensen. Ontmoeting blijkt dus te kunnen leiden tot samenwerking om een gemeenschappelijk doel te behalen, zelfs tussen groepen die eerder met elkaar in conflict waren.

(c): leermomenten/kennisuitwisseling met elkaar hebben

Uit het eerder genoemde onderzoek van Mafeza (2013) komt ook naar voren dat de verschillende groepen met elkaar in discussie gingen en hun problemen bespreekbaar maakten. Doordat de groepen samenkwamen in de verzoeningsdorpen, ontstond er interactie, communicatie en werd er onderling advies uitgewisseld. Er ontstonden dus leermomenten over elkaar als groep en als individu, maar er ontstond ook kennisuitwisseling over meer praktische zaken (Mafeza, 2013).

Uitwisseling tijdens een ontmoeting biedt de mogelijkheid om ervaringen op te doen met iets of iemand waarmee diegene eerst niet bekend mee was. Deze ervaringen kunnen leiden tot een verandering van perspectief bij degene die deze ervaringen opdoet (Vanheule, 2012). Dit blijkt ook uit een onderzoek van McNeill, Anderson, Colvin, Overy, Sparks en Tett (2011). Zij keken naar het effect van het *Inspiring Change* project, dat uit kunstinterventies in 5 verschillende Schotse gevangenissen bestond. Deze interventies zorgden ervoor dat ze nieuwe vaardigheden aanleerden. Bovendien zorgden de kunstinterventies ervoor dat de gevangenen bewust werden van hun eigen sterke punten en het eigen potentieel. Dit zorgde voor meer zelfvertrouwen bij de gevangenen. Verder moedigde het een samenwerking en positieve sociale contacten aan, wat ervoor zorgde dat de gevangenen bewust werden van de vaardigheden die zij misten. De gevangenen werden gemotiveerd om actie te ondernemen en zichzelf te verbeteren, zodat ze in het vervolg volledig kunnen meedoen in bepaalde projecten.

Dat deelname aan een kunstzinnige activiteit voor leermomenten zorgt, wordt ook geconcludeerd in het onderzoek van Matarasso (1997). In dit onderzoek zijn 60 kunstprojecten intensief bestudeerd en 30 kunstprojecten kortstondig. Ook werden er vragenlijsten afgenomen onder deelnemers van deze kunstprojecten. Dit onderzoek is het eerste en het meest uitgebreide onderzoek dat op grote schaal de sociale impact van participatie in kunstzinnige activiteiten heeft gemeten (Gielen, Enkhuizen, Van den Hoogen, Lijster & Otte, 2014). Uit hetzelfde onderzoek kwam naar voren dat deelname aan kunstzinnige activiteiten voor meer praktische en sociale vaardigheden bij de deelnemers zorgden. Tachtig procent van de ondervraagden

gaf in de vragenlijst aan dat zij nieuwe vaardigheden hebben geleerd door deelname aan een kunstzinnige activiteit en vierentachtig procent kreeg meer vertrouwen in waar ze mee bezig waren tijdens de activiteit. En zeventig procent gaf aan dat het aanvullende trainingen of cursussen gaat volgen (Mantarasso, 1997).

Uit onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van Kroaten, blijkt dat deelname aan activiteiten in de vrije tijd bijdraagt aan het opdoen van vaardigheden en kennis (Brajša-Žganec, Merkaš & Šverko, 2010). Dit draagt vervolgens weer bij aan het subjectieve gevoel van welzijn. Voor dit onderzoek was er een vragenlijst afgenomen onder vierduizend Kroaten. Echter, dit onderzoek richt zich niet specifiek op een kunstzinnige invulling van de vrije tijd. Uit bovenstaande onderzoeken kan geconcludeerd worden dat er tijdens ontmoetingen sprake kan zijn van leermomenten/kennisuitwisselingen.

(d): zich bezighouden met een creatief proces

Uit het eerder genoemde onderzoek van Matarasso (1997) bleek ook dat de deelname aan een kunstzinnige activiteit ervoor zorgt dat de deelnemers een obstakel met een creatieve blik benaderen. Kunst kan er namelijk voor zorgen dat nieuwe paden worden bewandeld. Het biedt het individu en de samenleving nieuwe perspectieven aan (Twaalfhoven, 2008). Kunstzinnige activiteiten onderscheiden zich namelijk van andere activiteiten doordat hier verbeelding en het innemen van een bepaalde visie een belangrijke rol spelen (Mantarasso, 1997). Als het gaat om een uitdagend (kunst)activiteit, kan er een beroep worden gedaan op de creativiteit van de deelnemer om deze uitdaging aan te gaan (Van Grinsven en Andries, 2019). Kortom, tijdens een kunstzinnige activiteit kan er sprake zijn een creatief proces.

Tussenconclusie

Door samenkomst tijdens een kunstzinnige activiteit kan er een ontmoeting plaatsvinden. Dit komt omdat mensen bij elkaar komen voor de deelname aan een activiteit. Tijdens deze ontmoeting ontstaat er een uitwisseling tussen verschillende groepen/individuen door middel van een dialoog (a). Zo gaan 'nieuwe Rotterdammers' en 'oude Rotterdammers' met elkaar in gesprek wanneer zij elkaar ontmoeten (Muijres & Aarts, 2011) en blijkt uit de casestudie van Lee (2013) dat er een (interculturele) dialoog ontstaat tussen twee verschillende groepen tijdens het samenwerken aan een muurschildering. Daarnaast ontstaat er een samenwerking (b), zeker als er wordt gestreefd naar het behalen van een gemeenschappelijk doel. Dit kan zelfs hevige conflicterende groepen, zoals de Tutsi's en de Hutu's, laten samenwerken, blijkt uit onderzoek van Mafeza (2013). Als gevolg van dialogen en samenwerkingen die volgen uit ontmoetingen, kunnen deelnemers van kunstzinnige activiteiten van en over elkaar leren (c). Bovendien kan de kunstzinnige activiteit nieuwe vaardigheden aanreiken (Mantarasso, 1997; McNeill et al., 2011). Een kunstzinnige activiteit onderscheidt zich ook van andere (vrijetijds) activiteiten door het creatieve proces (d) dat erbij komt kijken (Mantarasso, 1997).

2 Het resultaat van ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de tweede onderzoeksvraag. De vraag is of ontmoeting tussen verschillende groepen door middel van een kunstzinnige activiteit leidt tot (1) een positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar; (2) het zich onderdeel voelen van een gemeenschap; (3) het ervaren van meer zelfredzaamheid; (4) het opbouwen van een sociaal netwerk en (5) flexibel denken. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe een ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit het bovenstaande tot gevolg heeft, gebaseerd op aanwijzingen vanuit de wetenschappelijke literatuur.

1. Een positievere houding naar elkaar/meer begrip voor elkaar ontwikkelen

Attituden

Iemands houding ten aanzien van een ander wordt in de wetenschap veelal aangeduid met attituden. Een attitude is de psychologische neiging om een bepaald object, dit kan een persoon zijn, positief of negatief te beoordelen. Het is de persoonlijke houding van iemand ten opzichte van een bepaald object (Walma van der Molen, 2008). In dit rapport wordt gekeken of een ontmoeting door deel te nemen aan een kunstzinnige activiteit leidt tot positievere attituden ten opzichte van een persoon met een andere culturele, religieuze en/of etnische achtergrond.

Iemands attituden bepaalt (mede) of iemand zich racistisch uitlaat of discrimineert (Kleinpenning & Hagendoorn, 1993; Walma van der Molen, 2008). Om de sociale cohesie te bevorderen is het daarom belangrijk dat iemand positieve attituden heeft ten aanzien van andere culturele, religieuze en/of etnische groepen. Een bewezen theorie voor het verbeteren van iemands attituden is de contacttheorie van Allport (1954) (zie ook paragraaf 1.1.). Deze theorie zal hieronder verder worden toegelicht.

Contacttheorie

De contacttheorie van Allport (1954) stelt dat een gebrek aan contact met leden van een andere groep, waar jij niet bij hoort, kan leiden tot negatieve attituden ten aanzien van die groep. Volgens de theorie werkt het proces ook andersom. Meer contact tussen leden van verschillende groepen kan zorgen voor een positievere waardering van elkaars groep. Als leden van verschillende groepen met elkaar in contact komen, kan dit ervoor zorgen dat iemand in staat is de manier van het leven van de andere groep te begrijpen en te waarderen. Er is sprake van het inleven in de ander. Contact kan ook zorgen voor een toename van kennis over de andere groep, deze kennis kunnen negatieve stereotypen die over deze groep bestaan ontkrachten.

Attituden kunnen worden opgesplitst in drie verschillende componenten. De eerste component is de 'cognitieve component'. Deze component heeft betrekking op de gedachten en beelden die iemand heeft ten aanzien van een bepaald object. Het gaat hierom stereotypen. Stereotypen gaan over wat iemand denkt te weten van anderen. Het zijn overdreven denkbeelden over mensen die alle kenmerken bevatten die we aan een groep toeschrijven. Deze kunnen zowel positief als negatief zijn (Gordijn & Wigboldus, 2013). Deze stereotypen worden gevormd door eerdere ervaringen met een lid of leden van een bepaalde groep en/of ontstaan door bijvoorbeeld verhalen in de media, van vrienden en/of familie (Glassman & Hadad, 2013; Ramasubramanian, 2007).

De tweede component is de 'affectieve component'. Dit zijn de emoties en gevoelens die iemand heeft over een bepaalde groep. Het is de eerste ingeving die iemand heeft als hij of zij te maken krijgt met iemand van een andere groep. Dit zijn de vooroordelen (Glassman & Hadad, 2013; Peters & Slovic, 2007). Vooroordelen zijn (negatieve) gevoelens ten opzichte van een of meerdere personen omdat zij deel uitmaken van een bepaalde (gestigmatiseerde) groep of meerdere (gestigmatiseerde) groepen, zonder dat je deze mensen hoeft te kennen (Gordijn & Wigboldus, 2013).

De derde en laatste component is de gedragscomponent. Dit zijn de reacties van iemand tegenover een lid of leden van een bepaalde groep. Het is het daadwerkelijke gedrag dat iemand vertoont ten opzichte van een bepaalde groep (Glassman & Hadad, 2013; Ramasubramanian, 2007).

Verder kan contact met leden van een andere groep negatieve vooroordelen over deze groep doen afnemen (Pettigrew et al., 2011). Wanneer leden van verschillende groepen met elkaar in contact komen, kan er angst voor de andere worden weggenomen. Wil het hebben van contact met een andere een positieve uitwerking hebben op attituden, dan moet het voldoen aan enkele voorwaarden. In het rapport '*Waarom Contact Werkt*' van *Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS)*, worden drie belangrijke voorwaarden genoemd; (1) er moet sprake zijn van positief contact, negatief contact kan averechts werken, (2) het contact moet empathie voor de ander of inlevingsvermogen in de ander vergroten en (3) het contact moet angst voor een ander verminderen. Er zijn nog andere voorwaarden, die we in hoofdstuk 3 benoemen, maar die zijn niet cruciaal (Van Wonderen & Felten, 2020).

Meerdere wetenschappelijke onderzoeken hebben de werking van de contacttheorie bevestigd. Pettigrew en Tropp (2006) hebben in een meta-analyse naar verschillende studies gekeken die de contacttheorie onderzocht hebben. In totaal hebben zij 515 studies geanalyseerd met meer dan een miljoen deelnemers uit 38 verschillende landen. Uit deze meta-analyse kan de conclusie worden getrokken dat contact met een lid of leden van andere (etnische) groepen gepaard gaat met het afnemen van negatieve vooroordelen. In een andere meta-analyse hebben Lemmer en Wagner (2015) 129 interventies geanalyseerd die gebaseerd zijn op deze contacttheorie. Uit de analyse blijkt dat de theorie in de praktijk een positief verband heeft met iemands attituden. Kortom, zoals ook beschreven wordt in een eerdere publicatie van het *Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS)* '*Waarom Contact Werkt*', kan volgens wetenschappelijk onderzoek positievere attituden ten aanzien van mensen van een andere groep gerealiseerd worden door positief contact te hebben met iemand van die andere groep.

Het effect van contact op vooroordelen lijkt lager te zijn voor leden van een minderheidsgroep dan voor leden die bij de meerderheidsgroep horen. Dit blijkt uit een andere studie van Tropp en Pettigrew (2005) waarvoor ze dezelfde meta-analyse hebben gebruikt. Een mogelijke verklaring die de onderzoekers hiervoor geven, is dat de leden van de minderheidsgroep zich constant bewust zijn van het idee dat anderen negatief over hen kunnen denken. Met als gevolg dat het positieve effect van contact op vooroordelen doet afremmen. Contact werkt vooral voor mensen uit de meerderheidsgroep, de dominante groep in de samenleving, om hun vooroordelen te verminderen ten aanzien van mensen die een minderheidspositie innemen in de samenleving. Hieronder wordt er gekeken of deze contacttheorie ook opgaat in ontmoetingen waar mensen zich bezighouden met een kunstzinnige activiteit.

Contact en kunst

Er zijn weinig wetenschappelijke studies gevonden die het effect van kunstprojecten meten (Matarasso, 1997; Lee, 2013; Schrijen, Van Aart & Brom, 2018). Het ontbreekt namelijk vaak aan geschikte meetinstrumenten om deze effecten in kaart te brengen. Vaak is het doel van kunstprojecten ook om iets esthetisch te creëren en ligt de focus minder op de sociale en economische neveneffecten (Gielen et al., 2014; Van den Hoogen, 2010). Door de beperkte empirische studies naar het effect van kunstzinnige activiteiten en de invloed op etnische attitudes zijn we gewezen op studies zoals die van Kanol (2014). In dit soort studies zijn voor- en nametingen gedaan, maar is er niet gewerkt met een controlegroep. Ook zijn we aangewezen op casestudies zoals die van Lee (2013) en die van Madyaningrum en Sonn (2011). Deze studies zullen hieronder beschreven worden.

Kanol (2014) vond een positief effect van de contacttheorie tijdens het uitvoeren van kunstzinnige activiteiten, met een voor- en nameting. Kanol interviewde 55 Turkse- en Grieks-Cypriotische jongeren (15-18 jaar) voordat ze op zomerkamp gingen en nadat ze het kamp hadden afgerond. Deze groeperingen leven op gespannen voet met elkaar in Cyprus. De jongeren namen deel aan twee verschillende gemengde toneelkampen waar Turkse- en Grieks-Cyprioten samenkwamen om aan hun toneelvaardigheden te werken. De resultaten van het onderzoek

bevestigen de contacttheorie. Zo werd de andere groep na het kamp meer geaccepteerd en was er een grotere vorm van gemeenschappelijkheid na afronding van het kamp. Door samen een kunstzinnige activiteit uit te voeren zagen de deelnemers meer overeenkomsten met andere deelnemers die niet tot de eigen groep behoorden, hadden ze meer gezamenlijke belangen en stonden ze meer open om kritisch naar de eigen groep te kijken. Hierbij moet wel gezegd worden dat er geen controlegroep was en dat de jongeren ook andere activiteiten uitvoerden in het kamp, zoals sport en spel. Er kan dus geen causaal verband worden vastgesteld tussen een kunstzinnige activiteit en positievere etnische attituden. Echter, de samenkomst zorgt wel voor positievere attituden ten aanzien van de ander.

Uit de resultaten van de eerder genoemde casestudie van Lee (2013) komt naar voren dat het samenwerken aan de muurschildering ervoor zorgde dat de verschillende culturen (Amerikaanse en Somalische) aan elkaar werden blootgesteld. Er ontstond een dialoog tussen de verschillende groepen, begrip voor elkaars situatie en er werd (gezellig) samen iets gecreëerd. Er is in deze studie niet specifiek gekeken naar het effect van dit contact. Het toont niet aan of meedoen aan dit kunstproject gezorgd heeft voor positievere etnische attituden onder de participanten. Er is in deze studie niet specifiek gekeken naar het effect van dit contact, dus of meedoen aan dit kunstproject heeft gezorgd voor positievere etnische attituden onder de participanten. Hiervoor zouden er voor- en nametingen gehouden moeten worden. De onderlinge blootstelling aan elkaars cultuur, het begrip voor elkaars cultuur en de relaties die onderling werden opgebouwd zouden de attituden ten aanzien van de ander wel kunnen verbeteren. De mechanismes die tot deze positievere attituden zouden moeten leiden kwamen dus wel naar voren in deze studie.

In de casestudie van Madyaningrum en Sonn (2011) is ook gekeken naar het effect van contact tijdens een kunstzinnige activiteit. Deze onderzoekers hebben gekeken naar *The Seeming Project*. Dit project vond plaats in Bendigo (Australië) en in dit project werd een toneelstuk opgevoerd door leden van de plaatselijke gemeenschap. Deze gemeenschap bestond voornamelijk uit mensen met een Angelsaksische achtergrond, maar ook uit een aanzienlijk deel Aboriginals. Het toneelstuk gaat over de mythische stad Dinkum. Uit de analyse van de interviews die zijn afgenomen onder verschillende deelnemers van dit project, blijkt dat het participeren in dit kunstproject zorgde voor een betere kennis over de geschiedenis van de verschillende deelnemers. Het zorgde ook voor een goede band tussen alle leeftijden en tussen mensen van verschillende etnische groepen. Mensen kwamen samen. Deze samenkomst zorgde voor het ontstaan van nieuwe relaties en er kwamen nieuwe (gezamenlijke) verhalen over de gemeenschap tot stand. Een disclaimer bij dit onderzoek is de zeer kleine groep respondenten.

Zoals genoemd, ontbreekt het aan empirisch bewijs dat participeren in een kunstzinnige activiteit leidt tot positievere etnische attituden. De casestudies die zijn uitgevoerd om dit te meten geven wel positieve inzichten dat de contacttheorie ook zijn werking heeft tijdens kunstzinnige activiteiten, net als de studie van Kanol (2014). Voor de contacttheorie is ruimschoots empirisch bewijs dat ontmoeting kan leiden tot positievere etnische attituden en tijdens het uitvoeren van kunstzinnige activiteiten vindt nu eenmaal een ontmoeting plaats. Daarom is het zeer aannemelijk dat contact met een lid of leden van een andere culturele, religieuze en/of etnische groep tijdens deelname aan een kunstzinnige activiteit leidt tot positievere attituden ten aanzien van deze 'andere' groep.

2. Het zich onderdeel voelen van een gemeenschap

We zochten uit of het deelnemen aan een kunstproject ook leidt tot meer verbondenheid met een bepaalde gemeenschap.

Uit het onderzoek van Matarasso (1997) waarin hij 90 kunstprojecten en ruim 500 vragenlijsten heeft geanalyseerd, blijkt dat deelname aan een kunstzinnige activiteit mensen verenigt doordat mensen samenkomen. Uit zijn onderzoek blijkt dat veertig procent van de respondenten zich positiever voelt over de buurt waarin die woont door deelname aan een kunstproject in de buurt. Daarnaast geeft drieënzestig procent aan dat ze in het vervolg graag zouden willen meewerken aan lokale projecten. Kortom, deelname aan kunstzinnige activiteiten kan bijdragen aan de verbondenheid aan een gemeenschap. Uit de analyse van de bestaande wetenschappelijke literatuur omtrent dit thema door Gielen et al. (2014) blijkt dat cultuur, en daarmee kunst, altijd zorgt voor een onderlinge interactie tussen mensen, maar ook tussen mensen en objecten, gebouwen enzovoorts. Hiermee raakt cultuur aan een gemeenschap. Het gaat over wat mensen onderling gemeen hebben. Het heeft daarom een socialiserende rol. Cultuur kan mensen helpen integreren in sociale situaties. Cultuur kan mensen over de bestaande normen en waarden van een gemeenschap leren en hoe mensen moeten handelen in deze gemeenschap. Dit kan ervoor zorgen dat deelnemers aan kunstactiviteiten zich meer verbonden voelen met een gemeenschap. Otte (2015) vond ook in de wetenschappelijke literatuur voor haar theoretische onderbouwing van haar promotieonderzoek, dat kunst, als onderdeel van cultuur, ervoor kan zorgen dat mensen die deelnemen aan een kunstzinnige activiteit bepaalde gedragingen, normen en waarden van een gemeenschap leren. Mensen kunnen zich hierdoor meer onderdeel voelen van een gemeenschap, wat kan bijdragen aan onderlinge verbondenheid tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving.

Mensen kunnen meer binding krijgen met een gemeenschap door zowel zelf te participeren in een kunstzinnige activiteit als door toeschouwer te zijn van een kunstuiting. Als toeschouwer van een kunstuiting vindt er ook een ontmoeting plaats. Dit kan zijn met de maker van de kunstuiting of met andere toeschouwers. Doordat mensen bepaalde verbindingen met elkaar aangaan door te participeren in kunstactiviteiten, delen zij bepaalde normen en waarden en de betrokkenheid voor de kunstactiviteit. Hierdoor voelen zij een onderlinge verbondenheid (Otte, 2015). Schrijen et al. (2018) hebben door middel van deskresearch, literatuurstudie en gesprekken met verschillende partijen een breed perspectief van de buurtcultuur in Nederland geschetst. Uit de resultaten blijkt dat een buurtcultuurproject⁴ een positieve invloed heeft op de samenhang en betrokkenheid van buurtbewoners met elkaar en met de omgeving. Dit wordt in de eerste plaats veroorzaakt doordat mensen samenkomen tijdens een buurtcultuurproject (Schrijen et al., 2018). Kunst kan dus zorgen voor onderlinge verbondenheid met een bepaalde gemeenschap. Dit kwam ook naar voren in het eerder beschreven onderzoek van Madyaningrum en Sonn (2011) en in het onderzoek van Moody en Phinney (2012). Zij onderzochten of deelname aan zogenaamde *community-engaged arts* (CEA) projecten de verbondenheid met de gemeenschap van ouderen bevorderde.

4 Buurtcultuur wordt gedefinieerd als kunst, over, voor en door buurtbewoners. De nadruk hiervan ligt op kunst en onderscheidt zich daarmee met andere buurtactiviteiten (Schrijen et al., 2018)

CEA projecten bieden een omgeving waar professionele artiesten samenwerken met andere deelnemers in het creëren van een kunstproduct of voorstelling. Door middel van observaties van participanten, informele interviews en een documentenreview werden CEA projecten onderzocht. Met behulp van de documentenreview kon een sociale context van de ouderen die deelnamen aan het project worden geschetst. Uit de resultaten blijkt dat de deelnemers aan het project in staat waren hun sociale banden met mensen uit de gemeenschap uit te breiden door hun kunstproject aan anderen te laten zien of samen uit te voeren. Daarnaast hadden de deelnemers het gevoel dat ze bijdroegen aan de gemeenschap door de creatie van kunst. Ze werden gewaardeerd en erkend in hun werk. En door het samenwerken aan een gemeenschappelijk doel, een kunstproject, ontstond er meer samenhang tussen de groep deelnemers. Het deelnemen aan een kunstproject heeft dus een positief effect op de verbondenheid van mensen met de gemeenschap waarin ze zich bevinden. Een beperking van dit onderzoek is wel de korte periode van observatie, waardoor sommige aspecten van het programma onderbelicht kunnen zijn. Ook verschillende andere onderzoeken tonen een positief verband tussen deelname aan kunstprojecten en de verbondenheid met een gemeenschap aan, zoals het al veelvuldig genoemde onderzoek van Matarasso (1997). De bevindingen in deze studie suggereren dat deelname aan kunstactiviteiten sociale isolatie kan verminderen, het netwerk in een gemeenschap kan bevorderen en bij kan dragen aan ontmoeting tussen groepen die anders elkaar niet zouden ontmoeten. In de kern zorgt de samenkomst door deelname aan kunstactiviteiten voor een plek om anderen te ontmoeten en vriendschappen te beginnen. Deelname aan een kunstproject moedigt samenwerkingen aan. De inzichten van deze studie zijn de basis voor de inzet van kunst in het politieke beleid om de sociale cohesie te bevorderen, maar deze studie is ook de aanzet voor andere studies.

Uit een procesevaluatie van het project *De Vlinder* door De Groot en Van Grinsven (2021), waarin twee vragenlijsten onder de deelnemers werden afgenomen en twee focusgroepen werden gehouden, blijkt dat de deelname aan dit kunstproject bij een overgroot deel van de deelnemers zorgt voor meer binding met de gemeenschap. De deelname zorgde voor meer sociale contacten en het verminderen van eenzaamheid bij de deelnemers. In dit project kwamen verschillende ouderen uit Houten samen om te werken aan een eindvoorstelling. Verder bleek ook uit dit onderzoek dat de deelname aan een kunstproject zorgden voor het aanleren van nieuwe vaardigheden (De Groot & Van Grinsven, 2021).

In een ander recente studie is ook gekeken naar de relatie tussen deelname aan kunstprojecten en de verbondenheid met een gemeenschap. Pienimäki (2020) onderzocht hoe deelname aan een fotografie workshop de binding met de lokale omgeving en gemeenschap van jongeren met een migratieachtergrond in Finland kan bevorderen. Door middel van observaties werden meerdere fotografie workshops bekeken. Hiervan werden verslagen bijgehouden en aangevuld met interviews van in totaal 40 deelnemers. Het laten zien van de gemaakte foto's aan anderen en het bespreken van de foto's zorgden voor een gemeenschapsgevoel en acceptatie van de ander. De deelnemers van de fotografie workshop gingen ook op excursie naar buiten om foto's te maken. Dit zorgde ervoor dat de jongeren met een migratieachtergrond meer bekend raakten met de omgeving en de lokale cultuur, wat bijdroeg aan hun binding met de lokale gemeenschap. Bovendien zorgde de workshop ervoor dat de deelnemers zich competent voelden. Het gevoel van competent en vaardig zijn kan bijdragen aan hun empowerment. Hieronder zal dieper ingegaan worden op deelname aan kunstprojecten die de eigen empowerment kunnen bevorderen.

3. Het ervaren van meer empowerment

Empowerment gaat over het vermogen het eigen leven zelf meer sturing te geven. Het gaat gepaard met het streven naar emancipatie. Meer empowerment geeft een individu meer kracht om invloed uit te oefenen op het eigen leven (Boumans, 2016). Empowerment gaat over het versterken van de eigen kracht (Laffra & Nikken, 2014). Van Regenmortel (2008) heeft kritiek op deze nadruk op het individu bij het begrip empowerment en ziet empowerment niet alleen als 'eigen kracht', maar ook als het aanwenden van krachtbronnen om de eigen omgeving, zoals sociale steun van familie/vrienden en spirituele bronnen, en het vergaren van politieke maatschappelijke macht om veranderingen door te voeren. Daarentegen, de meeste auteurs leggen bij empowerment de nadruk op het individu en leggen het uit als het verbeteren van het zelfvertrouwen, het zelfbewustzijn en het zelfbeeld (Engels & van der Lelie, 2010). Empowerment kan versterkt worden door deelname aan een kunstzinnige activiteit. Deze activiteiten kunnen namelijk een bijdrage leveren aan het versterken van talenten en deelname aan de samenleving. Door deelname aan een kunstproject ontwikkelen de deelnemers nieuwe vaardigheden, zoals naar voren is gekomen in benoemde studies, zoals die van McNeill et al. (2011). Door het aanleren van nieuwe competenties kan een individu namelijk meer invloed uitoefenen op het eigen leven. Verder kunnen ze vaak ook het eindproduct tonen aan de buitenwereld waardoor ze waardering kunnen ontvangen voor hun kwaliteiten (Moor, 2017; Trienekens, Van Miltenburg, Haanstra, Hommel & Olma, 2009). Als we kijken naar het onderzoek van Pienimäki (2020) is dit precies wat er gebeurt. De jonge migranten leren nieuwe competenties aan door de fotografie workshop. Zo worden zij vaardig met een digitale fotocamera en het bewerken van foto's. Bovendien is er de mogelijkheid voor de jonge kunst-

naars om hun creaties te tentoonstellen aan het grote publiek waardoor zij worden gezien als vaardig. Ditzelfde geldt voor de ouderen die meededen aan het CEA project in het onderzoek van Moody en Phinney (2012). Deze ouderen leerden nieuwe vaardigheden aan door een kunstwerk te maken, maar kregen ook binding met en waardering van buitenstaanders die hun kunstwerk bewonderden. Dat draagt bij aan de empowerment. Hetzelfde geldt voor het beschreven kunstproject De Vlinder in Houten. Trienekens et al. (2009) hebben ook onderzoek gedaan naar het effect van kunst op empowerment. Zij hebben het project *Yo! Opera* onderzocht op de Rietendakschool. Hierbij hebben zij de kinderen die meededen aan het project een vragenlijst laten invullen en interviews gehouden met de betrokken professionals. Waar eerst dertien procent van de kinderen aangaf in zijn of haar eentje voor de klas te durven zingen, was dit percentage na deelname aan het project gestegen naar vijfenzeventig procent. Het zelfvertrouwen en de eigenwaarde kunnen nog meer versterkt worden als er waardering voor de prestaties uit wordt gesproken. Het meedoen aan het kunstproject zorgde dus voor meer empowerment bij de kinderen.

Uit het onderzoek van Matarasso (1997) komt eveneens naar voren dat deelname aan een kunstproject kan bijdragen aan de empowerment. Zo gaf tachtig procent van de respondenten aan zich zekerder te voelen van de eigen capaciteiten sinds ze hebben deelgenomen aan het kunstproject. Dit zelfvertrouwen kreeg voornamelijk een boost door de waardering voor hun creatie. Dit effect verschilde sterk per rol van de deelnemer. Het heeft minder effect op mensen die op afstand of niet frequent betrokken zijn bij het project. Uit de literatuurstudie van Moor (2017) blijkt dat veel kunstprojecten bijdragen aan het ontwikkelen van vaardigheden en competenties, het versterken van het eigen zelfbeeld en de zelfstandigheid. Daarnaast kan deelname aan een kunstproject leiden tot een gevoel van volwaardigheid door deel te nemen aan projecten waar verschillende mensen bijeenkomen. Dit kwam ook naar voren in de eerder beschreven onderzoeken van onder andere Pienimäki (2020) en van Moody en Phinney (2012). Moor (2017) benoemt, net als Matarasso (1997), wel de kanttekening dat dit proces van empowerment kan verschillen per persoon. Het is dus niet generaliseerbaar. Een individu met een hoge mate van empowerment is bovendien in staat tot het creëren en behouden van een groot sociaal netwerk (Trienekens et al., 2009). Op het effect van deelname aan een kunstzinnige activiteit op het sociale netwerk zal hieronder dieper worden ingegaan.

4. Het opbouwen van een sociaal netwerk

Volgens Otte (2015) leidt deelname aan een kunstzinnige activiteit (meestal) tot een samenkoms van mensen. Via kunst ontstaan er namelijk ontmoetingen, het maakt niet uit wat voor een kunstvorm dit is. Of dit nou pianoles is of literatuur, er zullen relationele verbindingen ontstaan. Er is herhaaldelijk bewijs gevonden in de literatuur dat deelname aan kunstzinnige activiteiten het sociale netwerk van een deelnemer vergroot en verscheidenheid in dit netwerk aanbrengt. Wat kunstzinnige activiteiten zo geschikt maakt voor het opbouwen en uitbreiden van een sociaal netwerk, is dat kunstinitiatieven overwegend positief worden gezien door de deelnemers en het een interactieve context biedt (Barraket, 2005). Gielen et al. (2014) concluderen ook uit verschillende onderzoeken die zij hebben geanalyseerd, dat deelname aan cultuuractiviteiten een sterke samenhang heeft met sociale vernetwerking. Iemand die meer doet aan cultuurparticipatie kan meer sociale relaties opbouwen. Matarasso (1997) heeft ook gekeken naar de bijdrage van de deelname aan kunstprojecten en sociale relaties. In de basis brengen samenkomsten bij kunstzinnige activiteiten mensen bij elkaar in een neutrale om-

geving. Dit faciliteert een plek waar vriendschappen kunnen ontstaan. Uit de vragenlijst in het onderzoek blijkt dat eenennegentig procent van de respondenten nieuwe vrienden heeft gemaakt. Er is wel kritiek op dit onderzoek. Uit het onderzoek wordt namelijk niet duidelijk of de effecten gelinkt zijn aan de intrinsieke waarde van kunst. Er is dus niet gekeken naar wat nou specifiek wordt veroorzaakt door het kunstzinnige van de activiteit en wat nou precies voortvloeit uit het samenkomen. Daarnaast zijn er andere kritische uitlatingen over het onderzoek te vinden, zoals het niet definiëren van begrippen als 'vriend' en de gehanteerde onderzoeksmethode (Otte, 2015).

Otte (2015) heeft specifiek de intrinsieke waarde van kunst op sociale netwerken onderzocht. Zij kijkt naar de toegevoegde waarde van het kunstzinnige element van een ontmoeting tijdens een activiteit en niet alleen naar de waarde van ontmoeting tijdens een activiteit. Ze gaat wel mee in de conclusie van Matarasso (1997) dat door ontmoetingen sociale relaties kunnen worden opgebouwd, maar deze ontstaan door het participeren in een activiteit en niet door de waarde van kunst. Otte (2015) heeft gekeken naar de effecten die het cultuurparticipatiebeleid van de provincie Drenthe heeft op de inwoners. Met voor- en nameting heeft zij gevonden dat deelname aan verschillende kunstprojecten inderdaad nieuwe relaties hebben opgeleverd voor de deelnemers. Echter, kunstactiviteiten moeten de deelnemers wel uitdagen om ervoor te zorgen dat sociale netwerken overbruggend zijn. Doordat deelnemers worden uitgedaagd tijdens de kunstzinnige activiteit, worden ze gedwongen nieuwe en verschillende perspectieven te gebruiken dan dat ze gewend zijn. Hierdoor kunnen ze open komen te staan voor 'andere' deelnemers. Kunstzinnige activiteiten waarbij de deelnemers niet worden uitgedaagd om zijn of haar perceptie te veranderen, maar waarbij alleen de bestaande perceptie wordt bevestigd, zorgen alleen voor het versterken van de bestaande relaties.

Er zijn ook onderzoeken die aantonen dat participatie aan kunstprojecten kan zorgen voor een negatief effect op het sociale netwerk. Hampshire en Mathijse (2010) onderzochten het effect van het zangprogramma *'SingUp'*. Hiervoor voerde zij achttien maanden lang veldwerk uit. Dit deden zij door observaties maar ook door het afnemen van vragenlijsten en aanvullende interviews met de deelnemers. Voor meerdere deelnemers aan dit project leidde deelname aan het programma tot meer vrienden en meer zelfvertrouwen. Dit gold alleen niet voor iedereen. Bij andere deelnemers zorgde het namelijk voor het verlies van sociale contacten. Dit kan onder meer verklaard worden door het feit dat er een hiërarchie en een ongelijke verdeling is van cultureel kapitaal. Zo kan een deelnemer al eerdere zanglessen hebben gehad of de deelnemer is al bekend met de muziek in het programma, terwijl dit voor een andere deelnemer niet het geval kan zijn. Hierdoor zullen mensen met meer cultureel kapitaal, of mensen met cultureel kapitaal dat beter aansluit bij het kunstproject, eerder kunnen floreren dan mensen waarbij dit ontbreekt. Bij de mensen waarbij dit ontbreekt bestaat de kans dat zij buiten de boot vallen en sociaal kapitaal verliezen. Ook kan deelname aan bepaalde kunstuitoefeningen zorgen voor uitsluiting van het bestaande sociale netwerk doordat mensen het niet waarderen dat iemand aan een bepaalde kunstbeoefening doet, omdat het *'gay'* of *'niet-cool'* is.

5. Flexibel denken

Zoals hierboven beschreven geeft Otte (2015) aan dat als mensen worden uitgedaagd, ze anders denken waardoor overbruggende sociale relaties kunnen ontstaan. Zij geeft aan dat het vrije spel van kunst ervoor kan zorgen dat mensen positievere attitudes kunnen ontwikkelen ten aanzien van anderen. Doordat kunst mensen uitdaagt anders te kijken en nieuwe waarheden te creëren zullen deze mensen ook proberen andere mensen en hun normen en waarden proberen te begrijpen.

Anita Twaalfhoven (2008) stelt in haar essay dat het bij kunst niet draait om te ontdekken wat je al kent, maar vooral om te ontdekken wat je nog niet kent. Dit maakt het volgens Twaalfhoven (2008) mogelijk nieuwe dingen te ontdekken en te ervaren die in het eigen leven niet voorkomen. Hiermee worden de eigen grenzen verlegd en bredere perspectieven ontwikkeld. Deze nieuwe perspectieven bieden een andere kijk op de wereld. Doordat mensen uitgedaagd worden andere perspectieven in te nemen, kunnen zij meer openstaan voor andere mensen en hun gebruiken en cultuur. Dit kan van positieve invloed zijn op de gehele samenleving omdat er meer begrip voor anderen ontstaat (Twaalfhoven, 2008). Hiervoor is een grote rol weggelegd voor kunst (Otte, 2019). Kunst kan namelijk zorgen voor flexibel denkvermogen. Deze cognitieve flexibiliteit is het vermogen om bij veranderende eisen, prioriteiten of perspectieven je gedrag en gedachten daarop aan te passen (Maastricht University, z.d.). Uit een experiment van Sassenberg en Moskowitz (2005) blijkt dat stereotypen minder worden geactiveerd als er een creatief proces aan voorafgaat. In dit experiment werden de deelnemers aan de studie onderverdeeld in een 'creatieve conditie' en een 'bedachtzame conditie'. In de creatieve conditie moesten de deelnemers drie situaties opschrijven waarbij ze creatief gehandeld hadden. In de bedachtzame conditie werd het zelfde gevraagd, maar ging het bij het opschrijven van situaties waar bedachtzaam gehandeld was. In het eerste experiment kwam naar voren dat de creatieve conditie minder automatische stereotypen bij witte Amerikanen lieten zien ten aanzien van Afro-Amerikanen in vergelijking met de bedachtzame conditie. Ditzelfde resultaat werd gevonden voor het tweede experiment in de studie voor een neutrale stimuli (Sassenberg & Moskowitz, 2005). In situaties waar creativiteit een rol speelt, zoals bij de deel-

name aan een kunstzinnige activiteit, kan makkelijk toegankelijke informatie worden onderdrukt, zoals (automatische) stereotypen, en kan er meer buiten de kaders worden gedacht.

Tussenconclusie

Doordat er tijdens een ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit contact plaatsvindt tussen de deelnemers, kan dit leiden tot een (1) positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar. Positief contact is namelijk een effectief bewezen manier om attituden te verbeteren (Pettigrew & Tropp, 2006; Lemmer & Wagner, 2015). In de wetenschappelijke literatuur ontbreekt het veelal aan experimentele studies die specifiek kijken naar het effect van contact tijdens kunstzinnige activiteiten. Desondanks, de processen die naar voren komen in casestudies zoals die van Lee (2012) en Madyaningrum en Sonn (2011) en de studie van Kannon (2014) indiceren dat dit wel gebeurt. Daarmee kan geconcludeerd worden dat contact met iemand van een andere groep tijdens kunstzinnige activiteiten bij kan dragen aan het verbeteren van de attituden ten aanzien van deze andere groep. Ook deelname aan kunstzinnige activiteiten kan ervoor zorgen dat deelnemers zich (2) meer onderdeel voelen van de gemeenschap waartoe zij behoren. Cultuur, en daarmee kunst, heeft namelijk een socialiserende factor doordat het mensen kan helpen te integreren in bepaalde sociale situaties. Doordat mensen deelnemen aan een kunstzinnige activiteit kunnen zij de normen, waarden en gedragingen van bepaalde gemeenschappen leren en kunnen mensen zich verbonden voelen met andere deelnemers en de omgeving (Gielen et al., 2014; Otte, 2015; Schrijen et al., 2018). Zo lieten Moody en Phinney (2012) zien dat mensen sociale connecties met de gemeenschap aangingen door deelname aan een kunstactiviteit. Een deelname aan een kunstzinnige activiteit zorgt ervoor dat mensen elkaar kunnen ontmoeten en verbindingen met elkaar aangaan (Matarasso, 1997). Ook De Groot en Van Grinsven (2021) en Pienimäki (2020) tonen met hun studies aan dat deelname aan een kunstzinnige activiteit ervoor kan zorgen dat mensen zich onderdeel voelen van een gemeenschap. Verder kan deelname aan een kunstzinnige activiteit ervoor zorgen dat mensen nieuwe kennis en vaardigheden opdoen en nieuwe verbindingen aangaan. Daarnaast kan het de zelfstandigheid en het eigen zelfbeeld verbeteren (Moor, 2017). Kortom, het kan ervoor zorgen dat deelnemers (3) meer empowerment ervaren. Uit meerdere besproken onderzoeken komt dit naar voren, zoals die van Matarasso (1997), Moody en Phinney (2012) en Pienimäki (2020). Er is ook meermaals bewijs gevonden in de wetenschappelijke literatuur dat deelname aan een kunstzinnige activiteit kan bijdragen aan (4) het opbouwen van een sociaal netwerk. Ook kan het een bestaand sociaal netwerk vergroten en hierin verscheidenheid inbrengen. Voor het aangaan van overbruggende sociale relaties is het belangrijk dat de deelnemers in een kunstzinnige activiteit wel worden uitgedaagd, hierdoor zullen ze andere perspectieven moeten innemen en meer openstaan voor 'andere' deelnemers (Otte, 2015). Ook kan deelname aan een kunstzinnige activiteit een negatieve uitwerking hebben op het sociale netwerk. Dit kan bijvoorbeeld doordat mensen worden geweerd uit bestaande netwerken omdat de deelname aan de kunstzinnige activiteit niet past bij dit bestaande netwerk. Maar ook doordat er een ongelijke verdeling is in cultureel kapitaal waardoor mensen buiten de boot kunnen vallen (Hampshire & Mathijse, 2010). Een deelname aan een kunstzinnige activiteit kan er ook voor zorgen dat mensen (5) flexibel gaan denken. Daardoor worden mensen uitgedaagd om de eigen grenzen te verleggen en bredere perspectieven te ontwikkelen (Twaalfhoven, 2008). Flexibel denken kan weer bijdragen aan het onderdrukken van stereotypen (Sassenberg & Moskowitz, 2005), wat een positief effect kan hebben op de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving.

3 Voorwaarden

In hoofdstuk 1 is beschreven wat er nu daadwerkelijk gebeurt tijdens het samenkomen bij een kunstzinnige activiteit. In hoofdstuk 2 zijn de resultaten beschreven waar deze ontmoeting tot kan leiden. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar mogelijke voorwaarden waaraan de beschreven effecten van ontmoetingen via kunst aan moeten voldoen, willen ze een (versterkend) beoogd effect teweegbrengen. In eerste instantie wordt gekeken of de voorwaarden ingegeven door het gesprek met stichting De Wereldtuin nodig zijn om het beoogde resultaat te behalen. Dus klopt het dat de ontmoeting (A) van een gelijkwaardig niveau zijn, (B) van vrijwillige aard zijn en (C) moet er gewerkt worden aan een gemeenschappelijk doel, zoals stichting de Wereldtuin vermoedt? Aanvullend wordt er gekeken naar mogelijke andere voorwaarden die nodig zijn om resultaat te boeken die voortvloeien uit de gevonden literatuur die gebruikt is voor dit onderzoek.

(A) een gelijkwaardig niveau

In de contacttheorie van Allport (1954) wordt gesteld dat gelijke status noodzakelijk is om het positieve effect van contact in gang te zetten. Dus voor een zo goed mogelijke werking van de contacttheorie moet er geen ongelijke status of machtsverhouding zijn tussen de mensen die contact met elkaar hebben (Van de Maat, 2016). Pettigrew en Tropp (2006) hebben in hun meta-analyse ook gekeken naar deze voorwaarde. Zij concluderen dat een gelijke status geen noodzakelijke voorwaarde is voor het positieve effect van contact. Er zijn namelijk verschillende studies waaruit blijkt dat dit niet het geval is. Zo beschrijven Pettigrew en Tropp (2006) de studie van Van Dyk (1990) waarin er een duidelijk verschil is in gelijkwaardigheid; uit de studie blijkt dat Afrikaans sprekende witte huisvrouwen op het platteland die contact hebben met hun zwarte Afrikaanse huishoudelijke hulp, een meer positieve houding hebben ten aanzien van zwarte Afrikanen in het algemeen. Deze studie gehouden ten tijden van de apartheid in Zuid-Afrika ontkracht de gestelde voorwaarde door Allport (1954). Ook zonder een gelijkwaardig niveau kan contact dus een positieve uitwerking hebben. Een gelijkwaardig niveau kan dit positieve effect wel versterken, stellen Pettigrew en Tropp (2006).

Dat een gelijkwaardig niveau geen voorwaarde is voor het effect van contact blijkt ook uit een meer recente studie. In de studie van Lowe (2021) werden Indiase mannen uit verschillende hiërarchische kasten willekeurig toegewezen aan een cricketteam, waarnaar er verschillende cricketwedstrijden werden gespeeld. Enige tijd na het spelen van de wedstrijden werden de deelnemers onderworpen aan een vragenlijst. Uit de resultaten blijkt dat het positieve effect voortkomt uit de samenwerking van de spelers en dat dit niet afhangt van de hiërarchische kasten.

Een gelijkwaardig niveau tijdens kunstprojecten

Gelijkwaardige status is dus geen noodzakelijke voorwaarde voor een positief effect van contact tussen verschillende groepen mensen, maar kan daar wel bij helpen. Als we kijken naar ontmoetingen via kunstprojecten blijkt dit hetzelfde te zijn. Verschillende in dit rapport beschreven studies tonen namelijk ook aan dat de voorwaarde van Allport (1954) van gelijke

status geen vereiste is. Zoals in de casestudie van Lee (2013), waar ook twee groepen (Amerikaanse en Somalische studenten) met een verschillende status samenkomen om aan een muurschildering te werken. Deze Somalische immigranten en/of vluchtelingen ondervinden vooroordelen en/of discriminatie vanwege de taal, culturele en/of religieuze barrières (Lee, 2013), terwijl de Amerikaanse studenten deze barrières niet ervaren. Desondanks zijn de mechanismes aanwezig die bijdragen aan het positieve effect van contact dat tijdens een samenkomst ontstaat. Hetzelfde geldt voor de beschreven studie van Madyaningrum en Sonn (2011) waarbij diverse mensen met een verschillende en ongelijke status, zoals Aboriginals (die slechts 1,1 procent van de populatie vertegenwoordigen) en Angelsaksische Australiërs, met elkaar in contact komen. Een ongelijke status hoeft dus niet het positieve effect van contact in de weg te staan.

Deze bevinding komt ook naar voren in, onder meer, de studie van Tinnemans, Meijers, Koster en Van Iersel (2019) waarin zij het wijkinitiatief *De Voorkamer* in Utrecht hebben onderzocht. Dit initiatief brengt nieuwkomers (voornamelijk vluchtelingen) samen met andere bewoners. Ondanks dat de bezoekers (kunnen) verschillen in sociaaleconomische status en/of in status omtrent de verblijfsvergunning, ervaren de bezoekers een gevoel van gelijkwaardigheid. Dit komt (onder meer) doordat de individuele interesses en talenten voorop staan. *De Voorkamer* zet daarnaast in op creativiteit voor gelijkwaardigheid. Een betrokkene bij de organisatie ziet dit namelijk als middel om verbinding met elkaar te vinden op basis van gelijkenissen. Een ander bekeken initiatief in dit onderzoek, *De Huiskamer*, brengt ook mensen met verschillende statussen bij elkaar, namelijk statushouders en ongedocumenteerden. De deelnemers bij dit initiatief geven aan zich ook gelijkwaardig te voelen aan de andere deelnemers (Tinnemans et al., 2019). Uit bovenstaande kan geconcludeerd worden dat gelijkwaardigheid geen verplichte voorwaarde is wil het positieve effect van contact plaatsvinden.

Er is wel een belangrijke kanttekening: Hampshire en Mathijse (2010) concluderen dat er een hiërarchie kan zijn in een ongelijke verdeling van cultureel kapitaal. Deze ongelijke verdeling kan zorgen voor sociale uitsluiting. Dus als mensen niet van gelijkwaardig niveau zijn, wat betreft het cultureel kapitaal, kan een ontmoeting die plaatsvindt door een kunstzinnige activiteit leiden tot sociale uitsluiting. Bij kunstzinnige activiteiten waarbij deelnemers uit verschillende (sociale/culturele) klassen bijeenkomen, is het dus belangrijk om zoveel mogelijk de omstandigheden uit te sluiten die een verschil kunnen benadrukken. Er moet dus worden opgepast bij het inzetten van te veel westers/Nederlands georiënteerde kunstactiviteiten bij projecten die de samenhang tussen verschillende culturele, religieuze en/of etnische groepen willen verbeteren.

(B) vrijwilligheid

Contact met iemand van een andere groep zorgt niet altijd voor het verbeteren van de attitudes ten aanzien van die groep. Er kan namelijk ook negatief contact ontstaan. Dit negatieve contact kan (onder meer) voorkomen wanneer mensen zich bedreigd voelen door de ander, maar ook wanneer ze er niet voor hebben gekozen om contact met een ander te hebben (Petigrew et al., 2011). Dit kan voor negatieve effecten zorgen, zoals de bevestiging van de bestaande stereotypen. Onder meer op basis hiervan gebruikt Aberson (2015) in zijn onderzoek een hogere mate van vrijwillig contact op zijn meetschaal om positief contact aan te duiden, evenals Gómez, Tropp en Fernández (2011). Door verschillende onderzoekers wordt een hogere mate van vrijwillig contact dus aangeduid als positiever contact.

Pettigrew en Tropp (2006) concluderen ook dat het effect van het hebben van contact met vrienden groter is dan het effect van het hebben van contact met collega's. Dit kan komen doordat vrienden vrijwillig zijn gekozen. Collega's heb je (vaak) niet voor het uitkiezen. Dit contact wordt (min of meer) opgedrongen. Bovendien is het effect van negatief contact kleiner wanneer dit contact vrijwillig is aangegaan in vergelijking met opgedrongen contact (Pettigrew et al., 2011). Dit betekent niet dat gedwongen contact geen positieve uitwerking kan hebben. Bekhuis, Ruiter en Coenders (2009) vonden namelijk, na het analyseren van 1.444 ingevulde enquêtes, ook een positief effect van het hebben van contact met een lid/leden van een andere etnische groep op etnische attituden als dit contact gedwongen was. Zij hebben als gedwongen contact, contact met klasgenoten genomen. Dit contact was in de zin gedwongen, omdat je als individu geen (of in ieder geval beperkt) invloed hebt op wie je klasgenoten worden en contact in de klas moeilijk vermeden kan worden waardoor etnische voorkeuren geen rol kunnen spelen.

In het onderzoek van Laar, Levin, Sinclaur en Sidanius (2005) wordt ook een positief effect van gedwongen contact aangetoond. In hun onderzoek werd er gekeken naar het effect van samenwonen met een kamergenoot die lid is van een andere etnische groep op etnische attituden. Dit contact is gedwongen, omdat (de meeste) studenten willekeurig een kamergenoot toegewezen krijgen. De resultaten indiceren een positief verband tussen gedwongen contact met een kamergenoot die lid is van een andere etnische groep en etnische attituden. Uit de onderzoeken beschreven in dit rapport, zoals de studie van Kanol (2014), blijkt ook dat gedwongen contact tijdens kunstzinnige activiteiten een positief effect kan hebben. In deze studie komen twee groepen jongeren met elkaar in contact, dit wordt min of meer gedwongen doordat ze hier geen invloed op hebben. Ze doen nu eenmaal allemaal mee aan het toneelkamp. Dit geldt ook voor andere studies waar mensen meedoen aan een kunstzinnige activiteit maar geen invloed hebben op wie er nog meer meedoen aan deze activiteit.

Er zijn geen causale studies gedetecteerd die gelijktijdig kijken naar het effect van vrijwillig contact en gedwongen contact en dit vergelijken. Op basis van bovenstaande kan wel voorzichtig geconcludeerd worden dat vrijwillige deelname aan een kunstzinnige activiteit geen voorwaarde is wil er een positief effect voortvloeien vanuit het contact. Het is wel mogelijk dat de vrijwilligheid van contact bijdraagt aan een sterker positief effect, aldus Pettigrew en Tropp (2006). Dit kan wellicht verklaard worden doordat er bij vrijwillig contact meer voldaan wordt aan de verschillende condities van Allport (1954) in vergelijking met gedwongen contact.

(C) het hebben van een gemeenschappelijk doel

Een andere conditie die Allport (1954) verplicht stelt voor het effect van contact is dat de mensen die met elkaar in contact treden, samenwerken aan een gezamenlijk doel. Bij het behalen van dit doel zijn zij afhankelijk van elkaar (Van de Maat, 2016). Echter, zoals beschreven bij (A) zijn er meerdere studies die aantonen dat de gestelde voorwaarden van Allport (1954) in het echt niet verplicht zijn, maar wel versterkend kunnen werken.

Zo vonden Tinnemans et al. (2019) in hun onderzoek, waarbij ze de wijkinitiatieven *De Voor-kamer* en *De Huiskamer* onderzocht hebben, dat het werken aan een gemeenschappelijk doel ondersteunend werkt bij het leggen van sociale verbindingen tussen deelnemers. Om een gezamenlijk doel te willen bereiken zou er samengewerkt moeten worden wat bij kan dragen

aan de vermindering van vooroordelen over een ander (Van de Maat, 2016). Het samenwerken om tot een gemeenschappelijk doel te komen kan leiden tot een gedeelde identiteit binnen die groep. Er kan een omschakeling plaatsvinden van het denken in 'ons versus hun' naar een meer inclusieve vorm van denken als 'wij' (Gaertner, Rust, Dovidio, Bachman & Anastasio, 1994). Dit wordt ook wel aangeduid met het *common ingroup identity model*.

Het *common ingroup identity model* stelt dat negatieve attitudes ten aanzien van een andere groep verminderd kunnen worden, wanneer verschillende groepen gevormd worden naar een meer (sociaal) inclusieve groep (Gaertner, Dovidio & Bachman, 1996). Dit model gaat ervan uit dat vooroordelen en verschillen tussen leden van verschillende groepen verminderd kunnen worden als er een nieuwe groep gevormd wordt (Penner, Gaertner, Dovidio, Hagiwara, Perce-relli, Markova & Albrecht, 2013). Gaertner, Mann, Dovidio, Murell en Pomare (1990) hebben dit getest in een experimentele omgeving. Uit het experiment blijkt dat het samenwerken om een gemeenschappelijk doel te behalen door twee verschillende groepen ervoor zorgt dat deze groepen zich gaan zien als één groep. Daarnaast blijkt uit de studie dat als ze zichzelf meer zien als één overkoepelende groep, de leden van de originele andere groep meer worden ge-waardeerd. Guerra, Rebelo, Monteiro, Riek, Mania, Gaertner en Dovidio (2010) hebben een ge-lijksoortig experiment uitgevoerd. Uit de resultaten blijkt dat wanneer er meer nadruk wordt gelegd op een gedeelde identiteit tussen verschillende groepen er minder vooringenomenheid is tussen de groepen. Dit geldt ook wanneer er de nadruk wordt gelegd op zowel een aparte groepsidentiteit als op een gedeelde groepsidentiteit. Wanneer er alleen de nadruk wordt gelegd op de verschillende groepsidentiteiten dan zal er meer vooringenomenheid zijn tussen de groepen.

Het hebben van een gemeenschappelijk doel komt (onder andere) ook voor in de eerder beschreven studies van Kanol (2014) en Lee (2013). In deze studies werken twee verschillende groepen samen aan een gemeenschappelijk doel, respectievelijk toneelvaardigheden en een muurschildering. Het samenwerken aan een gemeenschappelijk doel kan het effect van positief contact versterken. Maar, het is geen vereiste. Dit blijkt onder meer uit eerder genoemde studies, zoals die van Bekhuis et al. (2009) waarin meer contact met leden van andere etnische groepen in de klas zorgt voor een positievere houding ten aanzien van deze groep. Hierbij is er geen sprake van een (concreet) gemeenschappelijk doel. Ook in de studie van Laar et al. (2005) ontbreekt een (concreet) gemeenschappelijk doel, desalniettemin is er een positief effect waarneembaar. Tijdens een ontmoeting vindt er namelijk contact plaats, dit hangt niet af van het hebben van een gemeenschappelijk doel. Wel is het zo dat het hebben van een gemeenschappelijk doel een versterker is van het effect van contact. Door een gemeenschappelijk doel kan er een nieuw en gezamenlijk groepsidentiteit worden aangenomen en beter worden samengewerkt. Hierdoor kunnen obstakels tussen de verschillende groepen opzij worden gelegd om het doel te behalen.

Overige voorwaarden

De hierboven beschreven voorwaarden zijn van te voren opgesteld in samenspraak met stichting De Wereldtuin. Na bestudering van de literatuur blijkt dat de voorwaarden (A) een gelijkwaardig niveau; (B) vrijwilligheid en (C) het hebben van een gemeenschappelijk doel geen vereiste voorwaarden zijn. Echter, deze drie voorwaarden kunnen wel een positief effect hebben op het effect van contact. Allport (1954) stelt ook nog andere voorwaarden voor een positieve uitkomst van contact, naast die hier boven zijn benoemd. Zo mag er geen concurrentie plaatsvinden in de omgeving waarin het contact plaatsvindt en moet er 'institutionele ondersteuning' zijn. Dit laatste betekent dat er iemand of een instantie is die ondersteuning biedt voor het hebben van positief contact, denk aan een docent of de gemeente (Pettigrew et al., 2011; Van de Maat, 2016). Zoals eerder benoemd hebben Pettigrew en Tropp (2006) bewijs gevonden voor het feit dat deze condities geen noodzakelijke voorwaarden zijn voor het positieve effect van contact, wel versterkend kunnen werken. Zoals besproken in 2.1. wil contact een positief effect hebben, moet er wel sprake zijn van positief contact. Ook werkt contact alleen als het zorgt voor het vergroten van de empathie voor de ander. Er moet sprake zijn van inleving in het verhaal van de ander. En het contact moet de angst voor de ander verminderen. Door contact te hebben met iemand uit een andere groep moet de andere (groep) niet als bedreigend worden ervaren (Pettigrew et al., 2011; Van Wonderen & Felten, 2020).

Uit de gevonden literatuur voor dit onderzoek komen ook verschillende mogelijke voorwaarden naar voren waaraan voldoen moet worden willen de gevonden effecten die voortvloeien uit deelname aan een kunstzinnige activiteit bijdragen aan het verbeteren van de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen. Deze gevonden voorwaarden worden hieronder besproken.

(1) Participerende kunst

Er zijn twee manieren om deel te nemen aan een kunstactiviteit. Allereerst kan je deelnemen als *productieve deelnemer*. Hiermee wordt bedoeld dat iemand een (actieve) rol inneemt bij de productie van een kunstzinnige activiteit. Oftewel, iemand participeert in de kunstactiviteit. De andere manier om deel te nemen is als toeschouwer van een kunstuiting, dit wordt de *re-*

ceptieve deelnemer genoemd (Otte, 2015). De focus van dit onderzoek ligt op de productieve deelnemer. Uit het bovenstaande komt naar voren dat een productieve deelname bepaalde effecten teweeg kan brengen, als mensen meedoen aan kunstzinnige activiteiten die kunnen bijdragen aan de verbetering van de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen. Is dit een voorwaarde of zou receptieve deelname ook kunnen bijdragen aan een verbetering van de onderlinge samenhang?

White en Hede (2008) laten met hun onderzoek zien dat een toeschouwer (dus een receptieve deelnemer) van een kunstuiting ook nieuwe sociale verbindingen kan aangaan. Er kan een connectie worden aangegaan met iemand, bijvoorbeeld de maker van de kunstuiting. Deze connectie hoeft niet gebaseerd te zijn op het daadwerkelijk kennen van die persoon en die persoon hoeft ook niet te behoren tot dezelfde groep als de receptieve deelnemer. Er kunnen dus overbruggende sociale relaties aangegaan worden. Daarnaast blijkt uit het onderzoek van White en Hede (2008) dat het receptief deelnemen aan een kunstuiting, invloed kan hebben op hoe de deelnemer naar de wereld kijkt door de perceptie van zichzelf, van anderen en van de wereld. Door de perceptie van een ander te nemen en met deze perceptie naar het leven te kijken, kan er empathie worden opgewekt voor de ander. Dit blijkt ook uit onderzoek van Broekroelofs, Kovács en Felten (2020) waarin zij een observatie hebben gedaan van de voorstelling LEEF! Zij hebben een nagesprek gehouden met receptieve deelnemers van deze voorstelling. Uit de resultaten blijkt dat de receptieve deelnemers lijken mee te leven met de verschillende karakters uit de voorstelling, ook als het gaat om karakters die niet tot de eigen groep behoren. Door in te leven in de ander kan er empathie voor de ander worden opgewekt. Dit kan in de studie van Broekroelofs et al. (2020) niet definitief worden vastgesteld, omdat het een kwalitatieve studie is. Het werkzame mechanisme, dat inleving leidt tot empathie, wordt wel in werking gesteld tijdens het zien van de voorstelling. Inleving en empathie zorgen ervoor dat mensen die kijken of luisteren naar een verhaal van iemand anders, zich kunnen inleven in het verhaal. Ze kunnen gaan meeleven met de persoon en er kan daardoor empathie ontstaan.

De opgewekte empathie kan vooroordelen en stereotypen doen verminderen. Het inleven in een ander kan er al voor zorgen dat stereotypen en vooroordelen kunnen doen afnemen (Felten & Taouanza, 2019; Todd & Galinsky, 2014). Empathie en inleving kan ook worden opgewekt via kunst, zoals theater, literatuur en film (Batson & Ahmad, 2009). Kunst kan namelijk dienen als ruimte waar iemand zich kan inleven in de ervaring van anderen (Stout, 1999). Kunst kan meer bewustzijn voor het individu en voor anderen opwekken. Door het opdoen van ervaringen over anderen kan empathie voor de ander ontstaan (Lähdesmäki & Koistinen, 2021). Hier kan bijvoorbeeld ook sprake van zijn als er wordt gekeken naar de muurschildering in de studie van Lee (2013). Het doel van deze muurschildering was een boodschap van vrede brengen op verschillende plaatsen en in verschillende gemeenschappen. Daarnaast was de intentie van het project om de problemen van Somalische kinderen in Columbus (Ohio, Verenigde Staten) aan te kaarten. Toeschouwers van deze kunstuiting kunnen bijvoorbeeld hierdoor kennis opdoen over de positie van Somaliërs in hun omgeving, wat voor bewustzijn en inleving in deze groep kan zorgen. Dit kan bijdragen aan empathie voor de andere wat weer kan leiden tot positievere attitudes ten aanzien van deze groep.

Het onderzoek van White en Hede (2008) laat ook zien dat receptief deelnemen aan een kunstactiviteit kan zorgen voor innovatie, doordat er nieuwe concepten worden geïntroduceerd en nieuwe ideeën kunnen worden opgedaan. Deelnemers kunnen iets leren door toeschouwer te zijn van de kunstuiting. Ook kan het bijdragen aan de visie op het leven en de verbeelding van iemand, maar ook bepaalde concepten en ideeën die te maken hebben met bijvoorbeeld sociale en politieke overtuigingen kunnen worden overgedragen. Dit kan bijdragen aan (onder meer) de empowerment en het onderdeel voelen van een gemeenschap wat weer bijdraagt aan de sociale cohesie. Een disclaimer bij het onderzoek van White en Hede (2008) is dat het een kwalitatief narratief onderzoek was met acht deelnemers. Er is dus geen causaal verband aangetoond. Desondanks is het aannemelijk dat receptieve deelname aan kunst ook kan bijdragen aan de sociale cohesie. Want de beschreven processen die hierboven zijn benoemd komen overeen met de beschreven processen waarom een productieve deelname aan een kunstzinnige activiteit kan bijdragen aan de sociale cohesie als eerder genoemd in het rapport.

Het is ook aannemelijk dat receptieve deelname aan een kunstproject bij kan dragen aan de sociale cohesie als er wordt gekeken naar de studie van Madyaningrum en Sonn (2011). Het doel van dit kunstproject was om nieuwe gezamenlijke verhalen te creëren voor en door verschillende groepen in de gemeenschap om tot een nieuwe gezamenlijke identiteit te komen. Dit door middel van een toneelstuk over een fictief dorpje dat gelijkenissen heeft met het echte dorp van de gemeenschap. Door het vormen van een nieuwe groepsidentiteit kan het eerder beschreven proces van een common group identity model plaatsvinden. In studies als die van Lee (2013) en Madyaningrum en Sonn (2011) worden wel ook processen beschreven die een versterkend effect kunnen hebben op de verbetering van de sociale cohesie door

als productieve deelnemer deel te nemen aan de kunstuiting. Zo wordt er in het muurschilderingproject van Lee (2013) ook samen gegeten en is er ook onder meer een gezamenlijke rondleiding over de campus. Daarnaast speelde de samenkomst in het toneelstuk in de studie van Madyaningrum en Sonn (2011) een belangrijke rol. Tijdens de samenkomst om samen aan een kunstzinnige activiteit deel te nemen leren de deelnemers elkaar beter kennen, ontstaan er relationele verbindingen en worden er gedeelde ervaringen opgedaan. Bovendien ligt het meer voor de hand dat productieve deelnemers elkaar vaker, regelmatig en gestructureerder treffen dan receptieve deelnemers, omdat ze bijvoorbeeld wekelijks bij elkaar komen om in het koor te zingen.

In de studie van Newman (2013) komt naar voren dat het receptief deelnemen ook ongelijkheid kan vergroten. Dit doordat iemand niet beschikt over het juiste cultureel kapitaal om deel te nemen in het 'veld' van de kunstuiting. In de studie van Newman (2013) werden meerdere ouderen van boven de zestig jaar ondervraagd in een focusgroep nadat zij verschillende kunstgaleries in het noordoosten van Engeland hadden bezocht. In deze kunstgaleries werden hedendaagse visuele kunstwerken tentoongesteld. De geanalyseerde data levert ondersteuning voor het idee dat musea en kunstgaleries bij kunnen dragen aan ongelijkheid. Respondenten voelden zich namelijk uitgesloten wanneer zij het 'veld' herkenden van de hedendaagse visuele kunst, maar hierin niet succesvol in konden meedoen. Iemand die zich bewust was van de regels wat betreft de kunststroming maar niet precies wist hoe deze regels werken en hier waarde aan moesten geven, voelden zich uitgesloten. Mensen die wilden meedoen in het 'veld' maar hiermee worstelden, voelden zich eveneens uitgesloten. Mensen die zich niet in dit 'veld' herkenden, hadden dit gevoel niet. Zij bekeken het kunststuk vanuit eigen perspectief en niet vanuit het perspectief van het 'veld'.

Het wel of niet herkennen van het 'veld' hangt onder meer af van het beschikbaar cultureel kapitaal van een persoon. Productief deelnemen is geen noodzakelijke voorwaarde voor een positief effect op de sociale cohesie. Het receptief deelnemen aan een kunstuiting kan ook bijdragen aan een betere samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving. Het kan wel zijn dat het productief deelnemen een sterker effect heeft op deze samenhang omdat het aannemelijk is dat wanneer deelnemers actief deelnemen, er ook andere processen tot stand komen die hieraan kunnen bijdragen. Denk aan vaker samenkomen om aan een kunstobject te werken of bij een toneelkamp met andere activiteiten, die bij het receptief deelnemen niet tot stand komen.

(2) Tentoonstellen kunstuiting

In dit kopje wordt er gekeken of het tentoonstellen van de kunstactiviteit een voorwaarde is wil het deelnemen aan een kunstzinnige activiteit een positieve bijdrage leveren aan de sociale cohesie. In meerdere beschreven studies in dit onderzoek komt namelijk naar voren dat het laten zien van de eigen gemaakte kunstproductie een positieve impact heeft op de sociale cohesie. Zo presenteren de jongeren met een migratieachtergrond in de studie van Pienimaki (2020) hun gemaakte foto's aan andere mensen. Door de foto's te tonen en te bespreken met anderen ontstond er een gemeenschapsgevoel en een acceptatie van de ander. Ook in de studie van Moody en Phinney (2012) draagt het tentoonstellen van de kunstuiting bij aan de sociale cohesie. Doordat de deelnemers aan de kunstactiviteit hun werk tentoonstelden, ontstonden er sociale verbindingen met andere mensen in de gemeenschap die de kunstuiting kwamen bewonderen. Verder kregen de productieve deelnemers een gevoel dat ze bijdroegen aan de gemeenschap en werden ze gewaardeerd en erkend. Het is duidelijk dat het tentoonstellen van de kunstuiting aan toeschouwers bij kan dragen aan de sociale cohesie. Ook het laten zien van de gemaakte kunstuiting aan andere productieve deelnemers kan bijdragen aan de sociale cohesie. Uit de studie van McNeill et al. (2011) blijkt dat de gevangenen zich meer empowered voelen door (onder andere) het tonen van hun kunstuiting aan anderen. Ook worden zij meer gemotiveerd om zichzelf te ontwikkelen door de kunstuitingen van andere productieve deelnemers te zien. Dit kan bijdragen aan de sociale cohesie.

In één van de twee geanalyseerde theaterkampen door Kanol (2014) was er geen sprake van het tentoonstellen van de kunstuiting. Desondanks droeg dit theaterkamp toch bij aan de verbetering van de sociale cohesie tussen de jongeren, doordat de verschillende groepen elkaar ontmoette en met elkaar in contact kwamen. Wederom zal de voorwaarde het tentoonstellen van de kunstuiting waarschijnlijk een versterkend effect hebben op de sociale cohesie wanneer hieraan voldaan wordt, maar is geen vereiste.

(3) Uitdagende kunst

Otte (2015) geeft aan dat kunst uitdagend moet zijn, willen er overbruggende sociale relaties worden aangegaan. Wanneer iemand wordt uitgedaagd in de kunstactiviteit wordt er namelijk creativiteit van de deelnemer gevraagd (Van Grinsven & Andries, 2019). Door uitdagende kunst worden deelnemers gedwongen nieuwe en verschillende perspectieven in te nemen, hierdoor gaan ze openstaan voor nieuwe ingevingen en kunnen ze open komen te staan voor deelnemers die niet behoren tot de eigen groep. Wanneer mensen niet worden uitgedaagd in de kunstactiviteit bevestigen zij de eigen perspectieven (Otte, 2015).

Een mogelijke voorwaarde voor het aangaan van overbruggende relaties is dus dat de kunstactiviteit uitdagend moet zijn. Dit zal dan wel geen strikte voorwaarde zijn, omdat er verschillende processen kunnen optreden tijdens het samenkomen van een kunstzinnige activiteit. Denk bijvoorbeeld aan in contact komen met elkaar, dat kan bijdragen aan de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen. Wanneer kunst voor iemand uitdagend is verschilt per persoon. De impact van kunst is namelijk complex en bestaat uit verschillende lagen. Kunst wordt namelijk begrepen en ervaren op verschillende wijzen en hangt onder andere af van het perspectief en eerdere ervaringen van een individu (White & Hede, 2008). En ook van het cultureel kapitaal dat iemand bezit (Hampshire & Mathijsse, 2010; Newman, 2013). Dit maakt het ook dat er beperkte wetenschappelijke literatuur over de sociale impact van deelname aan kunstactiviteiten beschikbaar is. Kortom; het is aan te raden om te controleren bij deelnemers wat voor (type) kunst uitdagend is voor hen.

Tussenconclusie

In dit onderzoek zijn geen harde voorwaarden gevonden waaraan noodzakelijk voldaan moet worden wil contact en ontmoeting door samenkomen bij een kunstzinnige activiteit leiden tot meer sociale cohesie. Zo zijn er onderzoeken gevonden die aantonen dat de in samenwerking met stichting De Wereldtuin samengestelde voorwaarden: (A) een gelijkwaardig niveau, (B) vrijwilligheid en (C) een gemeenschappelijk doel, geen vereisten zijn. Ook de overige gestelde voorwaarden die Allport (1954) stelt voor een positief effect van contact worden ontkracht door verschillende gevonden en beschreven onderzoeken. Het contact moet wel positief zijn, wil er empathie worden opgewekt voor iemand van de andere groep en angst voor 'de' ander doen afnemen. Andere voorwaarden die tijdens het uitvoeren van het onderzoek naar boven zijn gekomen, blijken ook geen harde vereisten te zijn. Wel is het goed mogelijk dat de beschreven voorwaarden een versterkend effect kunnen hebben op de sociale cohesie als hieraan voldaan wordt.

4

Samenvatting en conclusie

In heel het land worden initiatieven georganiseerd om mensen met verschillende culturele en/of religieuze achtergronden elkaar te laten ontmoeten en zo met elkaar in contact te komen. Dit met als uiteindelijk doel het verbeteren van de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving, oftewel de sociale cohesie. Een manier om zo'n ontmoeting te realiseren is door de inzet van kunst. Deelname aan een kunstzinnige activiteit kan namelijk worden beschouwd als een vorm van ontmoeting en contact. In dit hoofdstuk vatten we het rapport samen en trekken we een conclusie.

Onderzoeksmethode

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van een *Theory Based Evaluation* (TBE). Met deze onderzoeksmethode kan inzicht worden gegeven in waarom een bepaald type interventie wel of niet werkt. Deze manier om een interventie te evalueren is gebaseerd op de aanname dat elke interventie gebaseerd is op een theorie waarom de interventie in de praktijk zou moeten werken. Deze theorie zal naar voren moeten komen in de interventie. De onderliggende aannames en het veronderstelde verband daartussen wordt aangeduid met de *Theory of Change*. Met een TBE wordt geprobeerd een antwoord te geven op deze zogenaamde verandertheorie door in de wetenschappelijke literatuur op zoek te gaan naar bewijs.

Verandertheorie

In gesprek met vertegenwoordigers van stichting De Wereldtuin is de volgende verandertheorie opgesteld. Stichting De Wereldtuin organiseert het 'Wereld Kunst Atelier' waarin vrouwen met en zonder (herleidbare) migratieachtergrond samenkomen om een kunstzinnige activiteit uit te voeren. De verandertheorie luidt als volgt:

Vrouwen met en zonder migratieachtergrond ontmoeten elkaar in de Wereld Kunst Atelier voor kunstzinnige activiteiten. --> Tijdens deze activiteiten ontstaat er (a) een dialoog; (b) een samenwerking; (c) een creatief proces en/of (d) leermomenten/kennisuitwisseling.

→ *Waardoor vrouwen die van elkaar verschillen qua etnische achtergrond, cultuur en/of religie (1) een positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar ontwikkelen; (2) zich onderdeel voelen van een gemeenschap; (3) meer zelfredzaamheid ervaren; (4) een sociaal netwerk opbouwen en/of (5) flexibel denken.*

Stichting De Wereldtuin heeft zelf ook verschillende ideeën over onder welke voorwaarden deze positieve uitkomsten tot stand kunnen komen:

- *Gelijkwaardig niveau*: de deelnemers aan de activiteit zijn gelijkwaardig aan elkaar;
- *Intrinsieke motivatie*: de motivatie moet uit de deelnemers zelf komen;
- *Doel*: er moet (samen) naar een resultaat gewerkt worden.

Onderzoeksvragen

Op basis van de verandertheorie zijn de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

1. Ontstaat er tijdens een kunstzinnige activiteit (a) een dialoog; (b) een samenwerking; (c) een creatief proces en/of (d) leermomenten/kennisuitwisseling tussen verschillende groepen?
2. Kan ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit leiden tot (1) een positievere houding naar elkaar toe/meer begrip voor elkaar; (2) het zich een onderdeel laten voelen van een Gemeenschap; (3) het ervaren van meer zelfredzaamheid; (4) het opbouwen van een sociaal Netwerk en/of (5) flexibel denken?
3. Komen deze resultaten tot stand onder de volgende voorwaarde: (A) een gelijkwaardig niveau; (B) vrijwilligheid; (C) het hebben van een gemeenschappelijk doel en/of (D) zijn er nog andere voorwaarden?

In online databanken, voornamelijk *Google Scholar*, is gezocht naar wetenschappelijke studies die aansluiten op de verandertheorie. De insteek was om te zoeken op kwantitatieve studies, vrij snel werd duidelijk dat dit beperkte geschikte resultaten opleverde waardoor er ook gekeken is naar kwalitatieve studies.

Hoofdstuk 1: Wat ontstaat er tijdens een kunstzinnige activiteit.

In dit hoofdstuk is onderzocht wat er nou daadwerkelijk gebeurt als mensen elkaar ontmoeten tijdens een kunstzinnige activiteit. Uit de wetenschappelijke literatuur die we hebben gevonden blijkt dat deelname aan een kunstzinnige activiteit waar andere mensen ook aan deelnemen, zorgt voor een samenkomst van verschillende mensen. Via kunst ontstaan er ontmoetingen, het maakt hierbij niet uit om wat voor een kunstvorm het gaat. Tijdens zo'n ontmoeting gebeurt er volgens de literatuur die we hebben gevonden het volgende:

(a) Op het moment dat mensen elkaar ontmoeten kan er een uitwisseling plaatsvinden, kortom er ontstaat uitwisseling tussen verschillende individuen/groepen door middel van een **dialoog**. Door met elkaar in dialoog te gaan kunnen er gevoelens, waarden en idealen met een ander worden gedeeld.

(b) Er ontstaan **samenwerkingen**. Doordat mensen gaan samenwerken om iets te bereiken moeten onderliggende problemen aan de kant worden geschoven en moet er een vertrouwensband ontstaan om het doel te bereiken.

(c) Door dialogen en samenwerkingen kunnen de verschillende deelnemers **van elkaar leren**. Uitwisseling over kennis, zoals praktische kennis maar ook kennis over elkaars groep, biedt de mogelijkheid om ervaringen op te doen met iets of met iemand waarmee diegene voor de ontmoeting niet mee bekend was.

(d) Tijdens zo'n kunstzinnige activiteit houden de deelnemers zich bezig met een **creatief proces**. Kunst daagt de deelnemers namelijk uit om een ander/nieuw perspectief in te nemen om een kunstobject te begrijpen of een kunstproject te voltooien.

Hoofdstuk 2: Het resultaat van ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit

In dit hoofdstuk is antwoord gegeven op waar de ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit nu daadwerkelijk tot leidt, kortom wat is het effect van samenkomst tijdens deelname aan een kunstactiviteit? Uit onderzoeken van de relevante wetenschappelijke literatuur blijkt het volgende:

(1) Tijdens een ontmoeting die er ontstaat tijdens een kunstzinnige activiteit vindt er contact plaats tussen verschillende deelnemers. Contact met iemand van een andere groep kan bijdragen aan het verbeteren van de attitudes ten aanzien van iemand van een andere groep. Ontmoeting door middel van een kunstzinnige activiteit kan leiden tot een **positievere houding naar elkaar toe**.

(2) Deelnemen aan een kunstzinnige activiteit kan er ook voor zorgen dat de deelnemers zich meer **verbonden voelen met de gemeenschap**. Cultuur, en daarmee kunst, heeft namelijk een socialiserende factor doordat het mensen kan helpen te integreren in bepaalde sociale omstandigheden. Doordat mensen deelnemen aan een kunstzinnige activiteit kunnen zij de normen, waarden en gedragingen van bepaalde gemeenschappen leren en kunnen mensen zich verbonden voelen met andere deelnemers en de omgeving. Verder kan het er ook toe leiden dat mensen sociale verbindingen met elkaar aangaan doordat mensen elkaar ontmoeten.

(3) Deelname aan een kunstzinnige activiteit kan er verder voor zorgen dat deelnemers nieuwe kennis en vaardigheden opdoen. Dit kan een positieve bijdragen leveren aan het zelfbeeld en zelfvertrouwen. Daarnaast kan dit ervoor zorgen dat de deelnemers meer zelfstandigheid ervaren. Kortom, deelname aan een kunstzinnige activiteit zorgt voor meer **empowerment**.

(4) **Sociale netwerken** kunnen worden opgezet en/of worden uitgebreid door de deelname aan een kunstzinnige activiteit. Voor het aangaan van sociale verbindingen met mensen die niet tot de eigen groep behoren, moet de kunst wel uitdagend zijn. Doordat de kunst uitdagend is worden de deelnemers uitgedaagd nieuwe perspectieven in te nemen, waardoor de deelnemers open kunnen komen te staan voor de 'ander'. Wanneer kunst alleen de bestaande perspectieven bevestigd kunnen bestaande sociale verbindingen wel worden versterkt.

(5) Doordat kunst mensen kan uitdagen om nieuwe/andere perspectieven in te nemen, zorgt dit ervoor dat de deelnemers **flexibel gaan denken**. De eigen grenzen worden verlegd en bredere perspectieven worden hierdoor ontwikkeld. Door flexibel te denken kunnen automatische gedachtegangen worden onderdrukt en hiermee de bestaande (negatieve) stereotypen. Dit kan een positief effect hebben op de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving.

Hoofdstuk 3: Voorwaarden

In dit hoofdstuk is gekeken aan welke voorwaarden de kunstzinnige activiteit moet voldoen wil het een bijdrage leveren aan de sociale cohesie. In eerste instantie is gekeken naar de opgestelde voorwaarden in samenspraak met stichting De Wereldtuin. Daarnaast is er gekeken naar de voorwaarden die Allport (1954) stelt voor een positief effect van contact. Als laatste is er gekeken naar de mogelijke voorwaarden die naar boven zijn gekomen tijdens het bestuderen van de wetenschappelijke literatuur. Uiteindelijk is gebleken dat de voorwaarden besproken in dit rapport geen vereisten zijn wil deelname aan een kunstzinnige activiteit bijdragen aan meer sociale cohesie. Wel is het zo dat wanneer er voldaan wordt aan de geschetste

voorwaarden dit een versterkend effect zal hebben. Deze voorwaarden zijn in willekeurige volgorde de volgende:

- Een gelijkwaardig niveau
- Vrijwilligheid
- Het hebben van een gemeenschappelijk doel
- Participerende kunst
- Tentoonstellen van de kunstuiting
- Uitdagende kunst

Conclusie

Deelname aan een kunstzinnige activiteit kan effect hebben op meerdere processen die een positieve bijdrage leveren aan het verbeteren van de samenhang tussen verschillende (groepen) mensen in de samenleving. In dit rapport wordt deze samenhang aangeduid met sociale cohesie, wanneer er mensen deelnemen die verschillen in culturele en/of religieuze achtergrond. Tijdens de deelname aan een kunstzinnige activiteit kan er een dialoog ontstaan, er kunnen samenwerkingen worden aangegaan, er kan van elkaar en over elkaar geleerd worden en er is sprake van een creatief proces. Dit kan uiteindelijk tot effect hebben dat mensen een positieve(re) houding ten aanzien van anderen kunnen ontwikkelen doordat mensen met elkaar in contact komen tijdens zo'n activiteit. Ook kunnen mensen zich meer verbonden voelen met de gemeenschap door (onder andere) samen met andere leden van de gemeenschap deel te nemen aan een activiteit. Of door een kunstproduct te tonen aan leden van de gemeenschap.

Mensen kunnen ook hun zelfvertrouwen een boost geven door deel te nemen aan een kunstzinnige activiteit, wat bijdraagt aan de empowerment. Deelnemers kunnen bijvoorbeeld nieuwe vaardigheden aanleren en erkenning voor hun kunstproduct krijgen. Doordat mensen samenkomen kunnen er sociale netwerken worden uitgebreid of worden opgezet. Verder kan het creatieve aspect van een kunstzinnige activiteit ervoor zorgen dat mensen flexibel gaan nadenken waardoor de automatische gedachtegang onderdrukt kan worden. Hierdoor kunnen bestaande (negatieve) stereotypen worden genegeerd. Er zitten hier geen strikte voorwaarden aan verbonden, omdat het in de kern gaat om mensen die samenkomen en elkaar ontmoeten. Er moet wel opgepast worden dat er niet een (te grote) ongelijke verdeling is van cultureel kapitaal onder de deelnemers, omdat dit mensen kan uitsluiten.

Van het kunstzinnige van de activiteit speelt voornamelijk het creatieve aspect een rol als toegevoegde waarde ten opzichte van andere vrijetijdsactiviteiten waarbij mensen bijeenkomen. Door deze creativiteit worden mensen uitgedaagd nieuwe en andere perspectieven in te nemen. Hierdoor kunnen mensen openstaan voor 'andere' mensen. Echter, het kunstaspect van de activiteit moet wel uitdagend zijn voor de deelnemers, anders worden er geen nieuwe perspectieven ingenomen. Er zijn wel enkele voorwaarden die een versterkend effect kunnen hebben, zoals een gelijkwaardig niveau, vrijwilligheid, het hebben van een gemeenschappelijk doel, participerende kunst, tentoonstellen van de kunstuiting en uitdagende kunst.

Literatuurlijst

- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Abersson, C. L. (2015). Positive intergroup contact, negative intergroup contact, and threat as predictors of cognitive and affective dimensions of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations*, 18(6), 743–760. doi:10.1177/1368430214556699
- Barraket, J. (2005). *Putting people in the picture? The role of the arts in social inclusion*. Social Policy Working Paper No. 4. Verkregen van Putting people in the picture? the role of the arts in social inclusion final.doc (researchgate.net)
- Batson, C. D., & Ahmad, N. Y. (2009). Using Empathy to Improve Intergroup Attitudes and Relations. *Social Issues and Policy Review*, 3(1), 141–177. doi:10.1111/j.1751-2409.2009.01013.x
- Bekhuis, H., Ruiter, S., Coenders, M. (2009). Xenofobie onder jongeren: de invloed van interetnisch contact. *Mens en Maatschappij*, 84(1), 72-102. Verkregen van s5.pdf (aup-online.com)
- Birckmayer, J. D., & Weiss, C. H. (2000). Theory-based evaluation in practice: What do we learn?. *Evaluation review*, 24(4), 407-431. doi: 10.1177/0193841X0002400404
- Boumans, J. (2016). *Naar het hart van empowerment Deel 1: Een onderzoek naar de grondslagen van empowerment van kwetsbare groepen*. Trimbos instituut en Movisie. Verkregen van Naar-het-hart-van-empowerment-deel-1 [MOV-9903814-1.0].pdf (movisie.nl)
- Brajša-Žganec, A., Merkaš, M., & Šverko, I. (2010). Quality of Life and Leisure Activities: How do Leisure Activities Contribute to Subjective Well-Being? *Social Indicators Research*, 102(1), 81–91. doi:10.1007/s11205-010-9724-2
- Broekroelofs, R., Kovács, Z., & Felten, H. (2020). *Observaties bij de voorstelling LEEF! Van inleving tot sociale norm*. Movisie. Verkregen van Rapportage observaties Theater Leef.pdf (movisie.nl)
- Carvalho, S., & White, H. (2004). Theory-based evaluation: the case of social funds. *American journal of evaluation*, 25(2), 141-160. Doi: 10.1177/109821400402500202
- De Groot, N., & van Grinsven, S. (2021). *Procesevaluatie De Vlinder: Een multidisciplinaire theaterdansvoorstelling voor en door ouderen*. Movisie. Verkregen van 20210521 Rapportage procesevaluatie de Vlinder.pdf (movisie.nl)
- De Leeuw, F. L. (2003). Reconstructing program theories: Methods available and problems to be solved. *American journal of evaluation*, 24(1), 5-20. Doi: 10.1177/109821400302400102
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., & Kawakami, K. (2003). Intergroup contact: The past, present, and the future. *Group processes & intergroup relations*, 6(1), 5-21.

Dovidio, J. F., Love, A., Schellhaas, F. M., & Hewstone, M. (2017). Reducing intergroup bias through intergroup contact: Twenty years of progress and future directions. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(5), 606-620. doi: 10.1177/1368430217712052

Engels, J., & van der Lelie, J. (2010). De bijdrage van empowerment in de zorgverlening: Eigen kracht, een gezamenlijk proces. *Tijdschrift voor Verpleegkundigen*, 2, 30-32. Verkregen van untitled (zorgvoorbeter.nl)

Felten, H., & Taouanza, I. (2019). *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie*. KIS: Utrecht. Verkregen van watwerktbij-verminderen-discriminatie-rapport.pdf (movisie.nl)

Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., & Bachman, B. A. (1996). Revisiting the contact hypothesis: The induction of a common ingroup identity. *International Journal of Intercultural Relations*, 20(3-4), 271-290. doi:10.1016/0147-1767(96)00019-3

Gaertner, S. L., Mann, J. A., Dovidio, J. F., Murrell, A. J., & Pomare, M. (1990). How does cooperation reduce intergroup bias? *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(4), 692-704. Doi: 10.1037/0022-3514.59.4.692

Gaertner, S. L., Rust, M. C., Dovidio, J. F., Bachman, B. A., & Anastasio, P. A. (1994). The Contact Hypothesis. *Small Group Research*, 25(2), 224-249. doi:10.1177/1046496494252005

Gielen, P., Enlhuizen, S., van den Hoogen, Q., Lijster, T., & Otte, H. (2014). *De waarde van cultuur*. Socious. Verkregen van Cnet-De waarde van cultuur - rapport def_Opmaak 1 (rug.nl)

Glassman, W. E., & Hadad, M. (2013). *Approaches to Psychology*. Berkshire: McGraw Hill/ Open University Press

Gómez, A., Tropp, L. R., & Fernández, S. (2011). When extended contact opens the door to future contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(2), 161-173. doi:10.1177/1368430210391119

Gordijn, E. & Wigboldus, D. (2013) "Stereotypen". In: Vonk., R (2013) (ed.) *Sociale Psychologie*. Groningen / Amsterdam. Noordhoff Uitgevers

Guerra, R., Rebelo, M., Monteiro, M. B., Riek, B. M., Mania, E. W., Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2010). *How should intergroup contact be structured to reduce bias among majority and minority group children?* *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(4), 445-460. doi:10.1177/1368430209355651

Hampshire, K. R., & Matthijsse, M. (2010). Can arts projects improve young people's well-being? A social capital approach. *Social Science & Medicine*, 71(4), 708-716. doi:10.1016/j.socscimed.2010.05.015

- Lähdesmäki, T., & Koistinen, A. K. (2021). Explorations of linkages between intercultural dialogue, art, and empathy. In Maine, F., & Vrikki, M. (Red.). *Dialogue for intercultural understanding: placing cultural literacy at the heart of learning* (pp. 45-57). Verkregen van 496855_1_En_Print.indd (oapen.org)
- Lee, D. (2013). How the Arts Generate Social Capital to Foster Intergroup Social Cohesion. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 43(1), 4–17. doi:10.1080/10632921.2012.761167
- Lub, V. (2013). Schoon, heel en werkzaam? Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers. Verkregen van Schoon_heel_en_werkzaam.indd (movisie.nl)
- Kanol, D. (2014). Social Cohesion Activiteits and Attitude Change in Cyprus. *International Journal of Conflict and Violence*, 8(2), 296-304. Doi: 10.4119/ijcv-3061
- Kleinpenning, G., & Hagendoorn, L. (1993). Forms of racism and the cumulative dimension of ethnic attitudes. *Social Psychology Quarterly*, 56(1), 21-36. Verkregen van [www-jstor-org](http://www.jstor-org).
- Laar, C. V., Levin, S., Sinclair, S., & Sidanius, J. (2005). The effect of university roommate contact on ethnic attitudes and behavior. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(4), 329–345. doi:10.1016/j.jesp.2004.08.002
- Laffra, J., & Nikken, P. (2014). *Wat werkt bij het versterken van eigen kracht?* NJI. Verkregen van Internetdocument (nji.nl)
- Lemmer, G., & Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, 45(2), 152–168. doi:10.1002/ejsp.2079
- Lowe, M. (2021). Types of contact: a field experiment on collaborative and adversarial caste integration. *American Economic Review* 111(6), 1807-1944. doi: 10.1257/aer.20191780
- Madyaningrum, M. E., & Sonn, C. (2010). *Exploring the meaning of participation in a community art project: A case study on the Seeming project*. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 21(4), 358–370. doi:10.1002/casp.1079
- Mafeza, F. (2013). Restoring relationship between former genocide perpetrators and survivors of genocide against Tutsi in Rwanda through reconciliation villages, *International Journal of Development and Sustainability*, 2(2), 787-798. Verkregen van Restoring relationship between former genocide perpetrators and survivors of genocide against Tutsi in Rwanda through reconciliation villages (idsnet.com)
- Matarasso, F. (1997). Use or ornament? The social impact of participation in arts. Stroud: Comedia. Verkregen van www.artshealthresources.org.

Meuleman, S. (2021, 10 juni). Culturele smaak kan helpen bij toegang tot hogere Kringen. *Sociale Vraagstukken*. Verkregen van Culturele smaak kan helpen bij toegang tot hogere kringen – Sociale Vraagstukken

Moody, E., & Phinney, A. (2012). A community-engaged art program for older people: fostering social inclusion. *Canadian Journal on Aging*, 31(1), 55-65. doi: 10.1353/cja.2012.0007

Moor, J. (2017). Empowerment door kunst: voor mensen met een beperking [Master Scriptie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten]. Verkregen van empowerment door kunst (ahk.nl)

Muijrs, M. & Aarts, N. (2011). *Welkom in Rotterdam. Een studie naar interculturele ontmoetingen tussen 'oude' en 'nieuwe' Rotterdammers* (No. 273). Wageningen: University & Research Centre. Verkregen van Rapport 273 Hansje Eppink_3.indd (wur.nl)

Otte, J. F. (2015). Binden of overbruggen? Over de relatie tussen kunst, cultuurbeleid en sociale cohesie. Rijksuniversiteit Groningen. Verkregen van Complete_thesis.pdf (rug.nl)

Otte, H. (2019). Bonding or bridging? On art participation and social cohesion in a rural region of the Netherlands. *Poetics* 76, 1-14. doi:10.1016/j.poetic.2019.02.006

Peters, E., & Slovic, P. (2007). Affective asynchrony and the measurement of the affective attitude component. *Cognition and Emotion*, 21(2), 300-329. Doi: 10.1080/02699930600911440

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271-280. doi:10.1016/j.ijintrel.2011.03.001

Penner, L. A., Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Hagiwara, N., Percerelli, J., Markova, T., & Albrecht, T. L. (2013). A social psychological approach to improving the outcomes of racially discordant medical interactions. *Journal of General Internal Medicine*, 28, 1143-1149. doi:10.1007/s11606-013-2339-y Penner, L. A., Hagi

Pienimäki, M. (2020). Participatory photography supporting the social inclusion of migrant youth. *Journal of Youth Studies*, 1-20. doi:10.1080/13676261.2020.1814227

Ramasubramanian, S. (2007). Media-based strategies to reduce racial stereotypes activated by news stories. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 84(2), 249-264. doi: 10.1177/107769900708400204

Sassenberg, K., & Moskowitz, G. B. (2005). Don't stereotype, think different! Overcoming automatic stereotype activation by mindset priming. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41(5), 506-514. doi:10.1016/j.jesp.2004.10.002

Schotter, (1993) In Parton, N. O' Byrne, P., & van Nynatten, C. (2007) Sociaal Agogisch basiswerk. Social Work: een constructieve benadering. Houten, pp 216.

Schrijen, B., van Aart, K., & Brom, R. (2018). *De kunst van contact: Een onderzoek naar de verschijningsvormen, waarde en infrastructuur van buurtcultuur in Nederland*. Boekmanstichting. Verkregen van www.communityartbrabant.nl

Stout, C. J. (1999). The art of empathy: Teaching students to care. *Art Education*, 52(2), 21-34. Doi: 10.1080/00043125.1997.11650892

Maastricht University. (z.d.). [Cognitieve flexibiliteit]. Verkregen van Cognitieve flexibiliteit - Kindercognitie - Maastricht University

McNeill, F., Anderson, K., Colvin, S., Overy, K., Sparks, R., & Tett, L. (2011) Inspiring desistance? Arts projects and 'what works?'. *Justitiele Verkenningen*, 37(5), 80-101. Verkregen van Inspiring desistance? Arts projects and 'what works?' - Enlighten: Publications (gla.ac.uk)

Newman, A. (2013). Imagining the social impact of museums and galleries: interrogating cultural policy through an empirical study. *International Journal of Cultural Policy*, 19(1), 120–137. doi:10.1080/10286632.2011.625419

Stame, N. (2004). Theory-based evaluation and types of complexity. *Evaluation*, 10(1), 58-76. Doi: 10.1177/1356389004043135

Tinnemans, J., Meijer, R., Koster, N., & van Iersel, N. (2019). *Sociale verbindingen tussen nieuwkomers en andere wijkbewoners: een verkenning van wijkinitiatieven gericht op sociale verbinding*. KIS. Verkregen van sociale-verbinding-in-de-wijk.pdf (kis.nl)

Todd, A. R., & Galinsky, A. D. (2014). Perspective-Taking as a Strategy for Improving Intergroup Relations: Evidence, Mechanisms, and Qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(7), 374–387. doi:10.1111/spc3.12116

Trienekens, S. (2006). Kunst en sociaal engagement: Een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap. *Cultuur + Educatie*, 17, 4-80. Verkregen van Kunst en sociaal engagement (urbanparadoxes.nl)

Trienekens, S., Miltenburg, L. Van., Haanstra L. F., Hommel E., & Olma, S. (2009). *De Zingende Stad: Sociale en culturele effecten van een kunstproject*. Hogeschool van Amsterdam. Verkregen van De Zingende Stad. Sociale en culturele effecten van een kunstproject - PDF Free Download (adoc.pub)

Tropp, L. R., & Pettigrew, T. F. (2005). Relationships Between Intergroup Contact and Prejudice Among Minority and Majority Status Groups. *Psychological Science*, 16(12), 951–957. doi:10.1111/j.1467-9280.2005.01643.x

Twaalfhoven, A. (2008). Het raadsel rond de intrinsieke waarde. *Boekman: tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, 77, 13-17. Verkregen van boekman77_intrinsiekewaarde.pdf (anitatwaalfhoven.nl)

Vanheule, S. (2012). Het atelier als ontmoetingsplaats: Een conceptuele reflectie. *Tijdschrift voor Welzijnswerk*, 36(323), 19-23. Verkregen van 6771236 (ugent.be)

van Brederode, D. (2019). De dialoog aangaan. *Christen Democratische Verkenningen*, 2019 (3), Verkregen van De dialoog aangaan | Christen Democratische Verkenningen (tijdschriftcdv.nl)

van de Maat, J. W. (2016). *Overbruggen van vooroordelen door kennismaking: onder welke omstandigheden werkt het?* Movisie. Verkregen van overbruggen-vooroordelen-door-kennismaking.pdf (kis.nl)

Van den Broek, A. (2010). *FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd*. SCP. Verkregen van FAQs over kunstbeoefening in de vrije tijd (vng.nl)

van den Hoogen, Q. L. (2010). *Performing arts and the city: Dutch municipal cultural policy in the brave new world of evidence-based policy*. s.n. Verkregen van Layout 2 (rug.nl)

van der Kamp, M., & Ottevanger, D. (2003). Cultuureducatie en sociale cohesie. Een verkennend onderzoek. *Cultuur + Educatie*, 6, 3-130. Verkregen van Cultuur+Educatie 6 (lkca.nl)

Van Dyk, A. C. (1990). Voorspellers van etniese houdings in 'n noue kontaktsituasie. *South African Journal of Psychology*, 20(3), 206–214. doi:10.1177/008124639002000311

Van Grinsven, S., & Andries, M. (2019). Culturele interventies dragen bij aan Positieve Gezondheid ouderen. *Bijblijven*, 35(8), 80–90. doi:10.1007/s12414-019-0071-1

Van Regenmortel, T. (2008). *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. Oratie*. Tilburg: Fontys Hogeschool Sociale Studies

Van Wonderen, R., & Felten, H. (2020). *Waarom contact werkt: het wat en waarom van sociaal contact tussen mensen die verschillen in afkomst en religie*. KIS: Utrecht. Verkregen van rapport_kis_kennisdocument_wat_werkt_bij_ontmoeten_2020_0.pdf

Walma van der Molen, J. (2008). De belangstelling voor wetenschap en techniek in het basisonderwijs. *Technotopics III, Essays over onderwijs en arbeidsmarkt voor Bètatechnici*, 13-22. Verkregen van 66494_300043.pdf (uva.nl)

Weiss, C. H. (1995). Nothing as practical as good theory: Exploring theory-based evaluation for comprehensive community initiatives for children and families. New approaches to evaluating community initiatives: Concepts, methods, and contexts, 1, 65-92.

Weiss, C. H. (1998). Have we learned anything new about the use of evaluation? *The American Journal of Evaluation*, 19(1), 21-33. Doi: 10.1177/109821409801900103

White, T. R., & Hede, A. M. (2008). Using Narrative Inquiry to Explore the Impact of Art on Individuals. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 38(1), 19–36. doi:10.3200/jaml.38.1.19-36

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken